

Михайло Якубович

Від Майдану до АТО:

УКРАЇНСЬКІ МУСУЛЬМАНИ В УМОВАХ ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНОЇ КРИЗИ (2013–2016)

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

Михайло Якубович

ВІД МАЙДАНУ ДО АТО:

Українські мусульмани в умовах
військово-політичної кризи

(2013–2016)

УДК 94:28](477)"2013/2016"

Я 49

*Рекомендовано до друку редакційною радою Українського центру
Ісламознавчих досліджень (протокол № 1 від 14.01.2017 р.)*

Рецензенти:

Халіков Р.Х. к.філос.н.

Ісмагілов С.

Якубович М.

Я 49

Від Майдану до АТО: Українські мусульмани в умовах військово-політичної кризи (2013–2016) / Михайло Якубович.
– Вінниця: Нілан, ТОВ "СІК ГРУП УКРАЇНА" 2017. – 156 с.
(Бібліотека ісламознавства).

Презентована книга – одна з перших в українській науці розвідок, присвячена висвітленню ролі мусульман в подіях Революції гідності, підтримці українських військових на початку окупації Криму, та в Антитерористичній операції на Донбасі. На основі інтерв'ю, статей в газетах, журналах, сайтах та інших джерел і матеріалів показано, мусульмани приймали активну участь в Революції гідності, боротьбі за єдність України, та захисті країни від агресора. Розкрито чимало цікафіх фактів з подій, що відбувались в Україні протягом 2013-2016 років. Для широкого кола читачів.

УДК 94:28](477)"2013/2016"

© УЦД, 2017

ISBN 978-617-7457-25-0

© Михайло Якубович, 2017

**Передмова Шейха Саїда Ісмагілова
Муфтія мусульман України,
Голови Українського центра ісламознавчих досліджень**

Хвала Аллагу, господу світів, Який у Своєму останньому Святому Писанні сказав: «Чому би вам не воювати на шляху Аллага заради слабких чоловіків, жінок і дітей, які говорять: «Господи наш! Виведи нас із цього міста, жителі якого – деспоти, і даруй нам від Себе заступника». Ті, хто увірував, воюють в ім’я Аллага, а ті, хто не увірував, воюють заради тагута. Тож боріться з прибічниками шайтана, бо його підступи жалюгідні!» (Коран 4:75-76).

Шановні читачі, ви тримаєте в своїх руках монографію «Від Майдану до АТО: Українські мусульмани в умовах військово-політичної кризи (2013-2016)», написану доцентом кафедри релігієзнавства і теології Національного університету «Острозька академія», кандидатом історичних наук Михайлом Михайловичем Якубовичем, що видана Українським центром ісламознавчих досліджень. Ця робота відкриває перед вами лише невеличкий фрагмент участі мусульман України в захисті свободи та гідності в 2013-2014 роках на майданах нашої країни, та в захисті нашої держави в 2014-2016 роках.

Крізь горнило Революції Гідності, та війни на Сході України, пройшли тисячі мусульман нашої країни. Серед них є справжні герої, якими ми пишаємося, є десятки загиблих мусульман, яких ми згадуємо у своїх молитвах, є поранені мусульмани яких ми шануємо та підтримуємо. Навіть прямо зараз, десятки і сотні мусульман, пліч о пліч з бойовими побратими інших релігійних поглядів, стоять на

своїх позиціях, ані кроку не відступаючі назад під ворожими кулями та снарядами. Серед них є чоловіки і жінки, літні та молоді, представники різних національностей, що довели право бути українцями як не по крові, так по духу. Солдати, офіцери, імами-капелани, медики та волонтери – всі вони влилися в єдине море українців, що встали на захист рідної землі в скрутні часи ворожої агресії, та зупинили її.

Саме в ці роки зародилось як мусульманське волонтерство, так і військове капеланство мусульман України, що як феномен виникли на початку військової агресії, але зараз вже потужно функціонують, виконуючи своє служіння в військових шпиталях, в зоні АТО, та в місцях постійної дислокації воїнських частин.

Мусульмани України ніколи не зміряться з втратою півострова Крим, що є колискою Ісламу в Україні, тому воїни в лавах Збройних сил України, та в добровольчих батальйонах мріють і чекають того часу, коли Україна почне звільняти Крим від російських окупантів.

Мені достеменно відомо, що далеко не всі воїни-мусульмани згадані в цій монографії. З різних міркувань багато з них відмовились давати інтерв'ю, коментарі та фото. Не в останню чергу це пов'язано з небезпекою для їх родин. Але Всешишній Аллаг знає кожного воїна, що заради Нього, на шляху правди та справедливості, пішов захищати Україну. Тому просимо Всешишнього Аллага про щедру винагороду для них в цьому житті, й житті майбутньому!

Для нас було дуже важливим не загубити цю героїчну сторінку, і написати про них, про їх подвиг, про їх історію

та мотивацію. Щоб нащадки знали, як ми стали мусульманами України. Бо я переконаний, що саме в ці роки наші мусульмани остаточно самоідентифікували себе з Україною, її історією та її народом. Ці роки змінили історію України, але ще більше вони змінили мусульманську умму України. Ми стали іншими. Ми – частина України. І саме про це написана ця монографія.

ПЕРЕДМОВА

Книга, яку тримає читач у руках, – це спроба розкрити іще одну сторінку новітньої історії Української Держави, звернувшись до складної, неоднозначної, але від цього не менш важливої теми. Йдеться про іслам у вирі буревійних подій останніх років, зокрема Євромайдану, окупації Криму, початку й продовження Антитерористичної операції (АТО) на Сході України. Серед іншого, значну роль у цих подіях відіграють і представники мусульманських громад.

Тему, якій присвячено книгу, можна розглядати одразу в декількох контекстах. Передусім сuto в українських реаліях, зокрема як позицію частини населення стосовно актуального виклику для самого існування Української Держави. По-друге, в контексті світових процесів у глобальній мусульманській спільноті, яка уже тривалий час зазнає своєрідного переформатування, особливо внаслідок кривавих подій на Близькому Сході. По-третє, як іще одну спробу виявити роль релігії у сучасних процесах, проаналізувати специфічно мусульманську релігійність, її динаміку, потенціал, рівень інтегрованості в релігійне середовище світської країни.

Це дослідження стало спробою поєднати як історико-теоретичну складову розвитку ісламу в Україні, так і соціологічний аналіз мусульманської участі в сучасних військово-політичних процесах. Через те, що події, які відбуваються на Сході країни й в Криму, іще далекі від свого фінального завершення (бо хочеться вірити у

відновлення територіальної цілісності України), писати про них надзвичайно складно. Багато хто з учасників через різні причини уникає публічності, якісь суспільні явища й процеси знаходяться у стані формування й не можуть бути оцінені повною мірою доти, доки не «визріють» і не стануть історією. Досліднику необхідно заглибитись не стільки у текстуальні джерела, скільки у внутрішню дійсність українського ісламу, що вимагає зваженості, принципової позаконфесійності та неупереджених підсумкових оцінок, чого автор і намагався дотримуватися попри неоднозначність багатьох явищ.

Книга складається з декількох розділів: теоретичних, де коротко проаналізовано світовий і український досвід участі мусульман (в тому числі військової) у політичних подіях, що відбуваються в демократичних країнах, та практичних, присвячених подіям Євромайдану, спротиву мусульман окупації Криму, їх участі в АТО, військовому волонтерстві й капеланстві. Для тих, кому цікаві як ідеологічні, так і практичні аспекти ісламської активності в Україні, рекомендується читати книгу від початку, кому лише практичні – починати з частини «Українські мусульмани в подіях Євромайдану». В додатках наведено документи, які відображають позицію релігійних і етнонаціональних організацій Україні щодо найбільш актуальних запитів 2013–2016 років. Чимало матеріалів, особливо стосовно участі мусульман в АТО, було опрацьовано на підставі особистого інтерв'ювання, за що слід подякувати нашим респондентам. Втім варто зауважити, що опитування не могло охопити усіх

мусульман – учасників АТО, але навіть ті матеріали, які включені до книги, автор вважає цілком репрезентативними. Повну ж картину з усіма особами й подіями вочевидь писатимуть уже історики майбутнього після того, як український спротив окупації досягне переможного завершення.

Дослідження було виконано в рамках реалізації держбюджетної теми молодих учених «Суспільно-культурологічні аспекти інтеграції мусульманських громад в українське суспільство в умовах військово-політичної кризи», реалізацію якої розпочато в Національному університеті «Острозька академія» у вересні 2016 року.

Автор

ІСЛАМСЬКА СОЦІАЛЬНА АКТИВНІСТЬ У ДЕМОКРАТИЧНИХ КРАЇНАХ: ПІДХОДИ

Сьогодні у світі налічується понад півтора мільярди мусульман. Абсолютна їх більшість проживає у країнах, де іслам або є державною релігією, або має суттєві пріоритети у національних правових системах. Але з кожним роком кількісно більшає мусульман і в тих країнах, які є світськими або в яких переважають послідовники інших релігій. Наприклад, близько 140 мільйонів мусульман проживають в Індії, 20 мільйонів – у Китаї, 25 мільйонів – у європейських країнах, майже 20 мільйонів – у Російській Федерації, 3 мільйони – в Сполучених Штатах Америки, чимало їх також мешкає в Канаді, Австралії, ПАР та інших країнах. Правовий статус цих громад також різний – від законодавчо закріплених спеціальних правових актів для мусульман (Індія) до цілком світських (США, ЄС в цілому) або навіть певних «антимусульманських» обмежень (заборона на *нікаб* в деяких країнах ЄС, застосування поняття «екстремізм» до мусульманської літератури у РФ та ін.). Тому поняття «ісламський світ», яким зазвичай позначають ареал поширення ісламу, сьогодні у багатьох випадках має радше історичне, ніж суспільно-політичне значення.

У зв'язку із тим, що мусульмани в «не-ісламських» країнах докладають значних зусиль для збереження своєї ісламської ідентичності, уже тривалий час точиться дискусії навколо того, чи припустимо мусульманам брати участь у суспільному, політичному й економічному житті цих країн.

Особливо це актуально для тих мусульман, які вже народилися у цих країнах або є їх корінними мешканцями; ці дискусії ґрунтуються на різних точках зору, часто діаметрально протилежних. Водночас дискутується й наболіле питання про саму природу мусульманських держав, тобто про те, яка форма державного устрою найближча до вимог шаріату.

І тут виникає декілька питань, на які даються дуже різні відповіді. Чи може мусульманин балотуватися, наприклад, у депутати світської країни? Чи може мусульманин брати участь у виборах як вибoreць? Чи може він служити у збройних силах певної держави під національним прапором? Як узагалі будувати відносини між мусульманською громадою і «не-ісламською» державою? Чи справді ці питання уже врегульовані шаріатом, або, можливо, потребують додаткового осмислення? Адже мусульманське право, *фікг*, яке ґрунтуються на певних принципах (*усул*), протягом усього часу свого існування розвивалося в частині «похідних» (*фуру'*), тобто конкретних відповідей на все нові й нові запити.

Чимало ісламських правових текстів, які стосуються відносин між мусульманами й не-мусульманами, виходять із «класичного» середньовічного поділу на *дар аль-іслям* («земля ісламу») й *дар аль-харб* («земля війни»). У дійсності ж цей поділ навіть у ті давні часи мав чимало особливостей, адже підтримувалися політичні, економічні й навіть культурні контакти з «не-ісламськими» державами; особливо актуальним це було для середньовіччя, коли релігія служила своєрідним показником політичної

принадлежності, а світ і справді ділився на «мусульманський» і «християнський».

Але навіть у ті часи мусульмани брали участь у процесах, які відбувалися поза межами *дар аль-іслам*. Наприклад, на зламі IX і X ст., як оповідає хроніка монастиря Монте Кассіно, вихідці із північної Африки брали участь у міжусобицях італійських феодалів;¹ навіть втративши наприкінці XI століття острів Сицилію, далеко не всі місцеві залишили цю територію, а окремі мусульманські діячі навіть досягнули значних вершин при дворах ненісламських правителів. Наприклад, при дворі короля Сицилії Роджера II (1130–1154) працював виходець із на той час ще мусульманської Іспанії Мухаммад аль-Ідрісі (1100–1165), видатний географ, праця якого *Нузгату ль-Муштак* вважається чи не найбільшим досягненням середньовічної картографії. Але якщо мусульмани як Сицилії, так і Іспанії (після 1492 року) були майже повністю християнізовані, то інша етнічна група, татар-ліпок, які мешкали й в Україні, являє собою протилежний приклад: з XV століття й до наших часів липки Польщі, Литви й Білорусі зберігають іслам як свою релігію. Існує й чимало інших прикладів, коли мусульманське населення тривалий час зберігало вірність ісламу; у Європі це мусульмани Угорщини, які з XI по XIV століття мали свої громади, мечеті й особливий статус при дворі. Не варто також забувати, що певний час мусульмани були меншістю у Криму та на теренах великого Євразійського степу, але пізніше, внаслідок різних процесів, іслам стає державною релігією Золотої Орди. Те ж саме стосується й Балкан,

Кавказу та інших територій, де мусульмани століттями жили обіч із представниками інших віросповідань. Але якщо, наприклад, у Речі Посполитій татари-липки взамін за військову службу отримали шляхетські привілеї й змогли зберегти власну ідентичність (попри значну асиміляцію), то вже в Угорщині від колись досить значного мусульманського населення не лишилося й сліду. Те ж саме можна сказати про Сицилію й Іспанію: хоча там тривалий час існував своєрідний «криптоіслам» (приховане сповідування іслamu), а ісламська культура глибоко вплинула на місцеву культуру, релігійну традицію як таку було втрачено. Вочевидь, тут свою роль зіграла позиція суспільного середовища, в якому опинилися мусульмани, – якщо в Речі Посполитій панувала відносна віротерпимість, тим більше до релігійної меншини, то в пізньосередньовічних Італії та Іспанії мусульмани сприймалися вороже, оскільки християни там відвоювали землі, які вважали своїми.

У сучасному світі, особливо країнах із ліберальним релігійним законодавством, доля мусульманських громад багато в чому залежить від позиції самих цих громад стосовно суспільних і політичних проблем. Перша позиція – це така, яку можна означити як «плоялістичну». Саме її здебільшого дотримуються лідери тих мусульманських інституцій, які сформовані за «вертикальним» принципом, мають обраного представника (муфтія), або взагалі інтегровані в державний апарат. Останнє має місце у абсолютній більшості країн, де іслам проголошено державною релігією. Це передусім міністерства в справах

релігії у арабських країнах, які координують діяльність мечетей, навчальних закладів, зібрань мусульманських вчених.

У «не-ісламських» країнах таку позицію сповідують передусім етноцентричні інституції на теренах колишніх Османської та Російської імперій (муфтіяти, духовні управління). Зазвичай риторика цих мусульманських інституцій відповідає провладному курсу, певною мірою легітимізує ті чи інші політичні рішення перед населенням. Іноді найвищі релігійні авторитети таких інституцій виступають активними захисниками правлячого режиму: достатньо згадати, наприклад, відому фатву (богословсько-правове рішення) єгипетського муфтія Алі Джумаа проти демонстрантів у каїрській мечеті Рабаа, що закінчилося вбивством декількох тисяч людей у серпні 2013 року; а також фатву муфтія Центрального духовного управління мусульман Російської Федерації Талгата Таджуддіна про підтримку російських бомбувань у Сирії у вересні 2015 року. У переважній більшості випадків централізовані «офіційні» мусульманські структури закликають свою паству до поміркованості: бути законослухняними громадянами, не виступати проти влади, дотримуватися «традиційних цінностей», а відтак влаштовують як еліту (навіть «не-ісламську»), так і більшу частину віруючих. Зокрема, під час подій «арабської весни» чимало лояльних до режимів релігійних авторитетів вказували, що *хурудж 'аля с-султан* («повстання проти влади [зі зброею]») заборонене ісламським правом; але протестувальники на площі Тахрір в Єгипті чи інших місцях запитували, як бути

з випадками мирних демонстрацій, які не підпадають під *хурудж*, а також з випадками, коли влада свого часу також утвердилася саме збройним шляхом (антиколоніальних повстань, переворотів та ін.)? Як бачимо, традиційна позиція, нехай і обґрунтована, також має чимало недоліків, особливо в тих випадках, коли мусульмани мешкають у «ненісламській» країні.

Феномен союзу «улемів та емірів» у політичних питаннях докладно описав єменський учений Мухаммад аш-Шаукані (1760–1839). У своїй праці «Зведення основ у приписі зв’язку із султанами» він виділив три «типи» релігійних авторитетів з точки зору їх ставлення до влади. Перший тип – це ті, які цілком залежні від влади й виносять ті рішення, які вигідні правителю, навіть якщо це суперечить ісламу; таких Мухаммад аш-Шаукані, звісно, засуджує. Другий тип – це вчені зі «щирими намірами», які повністю дистанціювалися від влади й намагаються уникати будь-яких контактів із правителями. І цих людей аш-Шаукані також не підтримує, оскільки, на його думку, якщо учені розірвуть усі зв’язки із владою, «ісламська держава узагалі перетвориться на державу невіруючих». Тому, вважає Мухаммад аш-Шаукані, найкраще співпрацювати із владою, давати «добру пораду» (*nacixa*) правителям, але зберігати при цьому вірність принципам шаріату. Так само немає нічого поганого в тому, щоб отримувати з державної казни гроші на мечеті й медресе, навіть якщо ці гроші «харамні» за походженням (наприклад, отримані в казну як податок з продажу вина). Отже, навіть

перебуваючи по один бік із «несправедливою владою», можна зберегти вірність шаріату, обираючи «менше зла».²

Утім, «лоялістичний» підхід влаштовує далеко не всіх мусульман. Реформаторські рухи, які з'явилися в мусульманському світі вже в XIX столітті як реакція на вестернізацію, сформували альтернативні уявлення про мусульманську державу й роль мусульманських авторитетів у ній. Постало таке зване ісламське реформаторство (*аль-ісляхійя*), хоча, слід наголосити, саме поняття «реформа» (*іслях*) у текстах багатьох представників цієї течії означало «виправлення», «повернення до старого», а не щось принципово нове. Один із перших знаних реформаторів, ’Абд ар-Рахман аль-Кавакібі (1849–1903) у своїй праці «Природа колоніалізму й боротьба з поневоленням» зазначав, що іслам не передбачає використання релігії з політичною метою, але сам по собі ґрунтуються на «принципах свободи, надаючи їм якомога вищого місця, керуючись за їх вимогою справедливістю й рівністю...».³ При цьому аль-Кавакібі звертається до *шури* (араб. «рада») як до легітимної демократичної ісламської форми правління, тобто своєрідного мусульманського парламентаризму, ідеалу, який і досі має переважне значення у багатьох мусульманських політичних концепціях. Як показує дослідження Абд аль-Ілага Більказіза, уже на початку ХХ століття формується й специфічне поняття «ісламська держава» (*ад-даулятуль-ісламійя*), сутність якого визначається не просто ісламським правом чи історичним досвідом, а, власне, ісламським віровченням.⁴

Думки перших реформаторів про необхідність створення власне мусульманської держави систематизував Хасан аль-Банна (1406– 1949), засновник руху «Брати-мусульмани». Чи не вперше він чітко заявив: «Іслам мусульманина не відбудеться, якщо не стане політичним».⁵ Щоправда, Хасан аль-Банна чітко вказує, що йдеться про

Делегати Європейського мусульманського конгресу (Женева, 1935)

уважність до справ умми в цілому, тобто, висловлюючись сучасною мовою, громадську активність, дистанційовану від партійності, тобто політичних інтересів якихось вузьких груп. Найвідоміший послідовник Хасана аль-Банни, Саїд Кутб (1906–1966), автор десятків книг, присвячених конкретно «політичному ісламу», уже пропагував творення ісламської держави як нагальної необхідності мусульманської громади: «Ісламський лад ґрунтуються на

двох основних ідеях, які походять від загального уявлення про Бога, творіння, життя й людину: ідея рівності людей як одного роду, природи й походження, а також ідея того, що іслам – це всесвітній і всезагальний лад, окрім якого Бог не приймає ніякого іншого так, як не приймає від когось іншої релігії, крім ісламу».⁶ Ці тези, які знайшли відгук у багатьох сучасників Кутба, залишаються й досі визначальними для мусульманських-суспільно політичних рухів сучасності. Інше питання, що розуміють цей «ісламський лад» по-різному: від «поновлення» халіфату до приходу до влади шляхом створення мусульманської партії й участі у виборах.

Утім, більшість ідеологів «ісламської державності», які писали свої праці на початку й у середині ХХ століття, зверталися передусім до історично «мусульманських регіонів». Досить цікаві процеси відбувалися у той час і поза межами історичного «мусульманського світу», а саме в Європі, де 1935 року в Женеві відбувся Європейський мусульманський конгрес. Продовжуючи традицію попередніх зібрань у Каїрі (1926) та Єрусалимі (1931), цей захід, влаштований за ініціативи мусульманського просвітника Шакіба Арслана (1869–1946), зібрав 66 делегатів із одинадцяти європейських країн. На ньому обговорювалися питання про відкриття нових мечетей (зокрема у Будапешті), налагодження зв'язків між європейськими мусульманами, шукалися шляхи вирішення актуальних для ісламського світу проблем. Щікаво, що європейські мусульмани (зокрема представники Югославії) звертали увагу на те, що для них особливо актуальними є їх

власні «регіональні» проблеми, які також потребують нагального вирішення.⁷

Не чекаючи підтримки від зколонізованого ісламського світу, європейські мусульмани першої половини ХХ ст. самостійно намагалися поліпшити своє становище, відчуваючи себе повноцінними громадянами європейських країн. Наприклад, у вихорі боротьби за відновлення держави польські татари сформували Полк татарської кінноти (січень 1919 року), який у лютому 1920 отримав назву «Татарський полк уланів імені Мустафи Ахматовича». Влітку 1920 року, в ході подій радянсько-польської війни улани полку брали участь у боях на Волині, зазнавши значних втрат. Уже після 1936 року, коли іслам набув офіційного правового статусу в Польщі як визнана державою релігія, діяльність полку була поновлена, але вже в якості Татарського батальйону 13-го полку Віленських уланів; під проводом Олександра Єлашевича батальйон брав участь у боях з нацистами у вересні 1939 року. Загалом у цей період, особливо в часи діяльності муфтія Якуба Шинькевича (1925–1939), польські мусульмани були активними учасниками суспільного й політичного життя, обіймаючи важливі посади в державі; наприклад, у 1938–1939 роках Ольгерд Найман Мірза Кричинський був прокурором Верховного Суду у Варшаві. У січні 1938 року у м. Вільно (нині Вільнюс, Литва) було проведено й Перший Всепольський мусульманський конгрес, на якому створено Найвищу мусульманську колегію, що мала досить широкі повноваження й фактично обмежувала владу муфтія.⁸ Помітно, що, перебуваючи під впливом загальних

суспільних настроїв, мусульманська громада Польщі тяжіла до певної демократизації; приблизно так і ж зміни відбувалися й на Балканах та, в 1920-х роках, у Криму (Всекримські з'їзди мусульман, де відносно демократично обирали муфтія).

Нові виклики перед мусульманськими суспільствами постали в другій половині ХХ століття. З одного боку, начебто завершилася доба колоніалізму (хоча на зміну колоніалізму традиційному прийшов «гіbridний»), але зовнішні впливи не лише збереглися, а й посилилися, особливо в часи холодної війни. У 60-х роках минулого століття розпочалася активна міграційна хвиля мусульман у країни Заходу, яка триває до наших часів. Сьогодні мусульмани становлять щонайменше половину усіх біженців у світі, а кількість громадян-мусульман у світських країнах щороку зростає – як за рахунок новоприбулих, так і вже народжених. З іншого боку, в багатьох мусульманських країнах відбуваються системні переслідування опозиційних до влади ісламських груп, прихильники яких мають більше можливостей поза межами традиційного «ісламського світу», ніж у себе на батьківщині.

Уже в середині 90-х років чимало ісламських релігійних авторитетів почали використовувати нове поняття, яким позначається релігійний вимір буття мусульман у «немусульманських» країнах, – *фікг аль-акалліят* («фікг меншин»). Зокрема, у 1997 році вийшло арабомовне дослідження випускника факультету шаріату Йорданського університету (Йорданія, Амман) боснійця Сулаймана Тополяка (нар. 1963) «Політичні правила для

мусульманських меншин в ісламському праві». Автор цієї книги, яка стала доволі популярною в галузі «фікгу меншин», наголошує, що в сучасному світі уже не існує класичного *дар аль-іслам*, а відтак правила *дар аль-харб* втратили актуальність. Зважаючи на це Сулайман Тополяк обґрунтовував допустимість прохання про політичний притулок у «не-ісламській» країні, за потреби приймати громадянство, займати державні посади («якщо в цьому є користь для мусульман») і навіть брати участь у війні проти інших «не-мусульман», тобто служити в армії.⁹

Аргументація Сулаймана Тополяка виглядає доволі переконливою, оскільки докази на користь своїх тверджень він знаходив не лише безпосередньо в Корані й Сунні, а й у класичних працях із фікгу, зокрема ханафітського. Так, обґрунтувуючи допустимість для мусульманина займати високі державні посади, Сулайман Тополяк зауважує, що можна бути суддею мусульманської меншини навіть якщо «султан не є мусульманином», посилаючись, зокрема, на відому працю османського вченого ібн ’Абідіна (1784–1836) *Радд аль-Мухтар* (відому як *Хашійя* ібн ’Абідін). Утім, метою мусульманина має бути не збагачення, а покращення стану мусульман в певній країні, адже, як відомо, в ісламі вчинки оцінюються згідно з намірами.

Подібна аргументація використовується і стосовно служби в армії не-ісламської країни. Оскільки «немає розбіжностей щодо того, що ісламської армії сьогодні не існує», а мусульмани змушені служити в арміях не-ісламських країн, де існує обов’язкова військова служба, цим потрібно користуватись. «Усі погоджуються з тим, що

іслам закликає мусульман до військової підготовки, а також до фізичного розвитку, щоб бути завжди бути готовим до джігаду й боротьби з ворогами, адже істину можна захистити тільки силою. У такому разі служба мусульманина у не-мусульманській армії, яка сприятиме його розвитку й набуттю навичок боротьби й військових мистецтв, є не лише дозволеною, а й, до певної міри, обов'язковою». Докази цьому Сулайман Тополяк віднаходить у Корані й Сунні: *«Приготуйте проти них скільки зможете сили та бойових коней – цим ви налякаєте ворога Аллаха й вашого ворога, а також інших [ворогів], яких ви не знаєте, але яких знає Аллах»* (Коран, 8:60); *«Сильний віруючий кращий і миліший для Бога, ніж слабкий, хоча й в обох є благо. Прагни ж до корисного, шукай допомоги в Аллаха й не виявляй слабості»* (хадіс із «Сахіх» Мусліма). Цікаво, що відшукує Сулайман Тополяк і приклади з новітньої історії: «Бачимо, що мусульмани, які здобули військову підготовку в не-ісламських арміях, зіграли велику роль у допомозі своїм співвітчизникам, наприклад, у війнах, які відбувалися в Боснії і Герцеговині...».

Інше питання – це участь у війні «проти не-мусульман на боці не-мусульман». Це питання складніше, але тут, посилаючись на деякі правові джерела (праці малікіта ібн Сахнуна (776–854), ханафіта Мухаммада ас-Сарахсі (пом. 1096), фатви єгипетського просвідника Рашида Ріди (1865–935) та ін.), Сулайман Тополяк виділяє три випадки, коли це дозволено: 1) якщо мусульмани змушені до цього під страхом смерті; 2) якщо у підсумку за це вони отримають

волю, а до цього були полоненими; 3) якщо інші немусульмани загрожують мусульманам: «Дозволяється мусульманській меншості вести збройну боротьбу під проводом командувача-немусульмана (якщо той належно забезпечує їхні права) з метою недопущення перемоги сили, яка чинитиме несправедливість стосовно мусульман».¹⁰ Прикладом останньої ситуації була участь сподвижника Пророка Зубайр бін аль-Аввама у збройній боротьбі ефіопського негуса-християнина з його супротивником (цей переказ згадується істориками ібн Касіром та ібн аль-Асіром).¹¹ Тут йдеться про свідомий вибір «меншого зла», і, як вважав тлумач Корану ібн Атія (1088–1146), можна допомагати «меншому ворогу» проти «більшого ворога».¹² Як підсумок, Сулайман Тополяк наголошує, що за умови забезпечення прав мусульман і з метою їх збереження участь у військовому конфлікті між не-мусульманськими військами загалом дозволяється. Так само, на його думку, можна створювати мусульманські партії й брати участь у виборах в демократичних країнах, оскільки інакше захистити повною мірою власні права неможливо. Цінність праці Сулаймана Тополяка полягає не лише в досить аргументованих відповідях, а й у позиціюванні свого підходу як традиційного ханафітського права (а не лібералізму, модернізму, секуляризму чи інших суперечливих трендів у витлумаченні першоджерел ісламу).

Дещо пізніше вийшла й книга Халіда ’Абд аль-Кадіра «Із права мусульманських меншин», і це було офіційне видання Міністерства в справах пожертв і мусульманських справ

Катару.¹³ Передусім автор розглядав загальні питання проживання в «не-ісламських» країнах, а особливу увагу звернув на дотримання обрядових норм ісламу (омовіння, час молитви, місця для молитов та ін.), шлюбу й міжконфесійних стосунків. Утім, на відміну від Сулаймана Тополяка, автор не виходить за межі традиційних уявлень про *дар аль-іслам* («земля ісламу»), *дар аль-харб* («земля війни») і *дар аль-агд* («земля договору»), а тому переважно розглядає мусульман поза межами «ісламського світу» в постколоніальному дискурсі як «пригноблену» меншину мігрантів, тобто тимчасове й вимушене, а не постійне явище (що часто суперечить уявленням мусульман Заходу про самих себе).

Найбільш активними розробниками «фікгу меншин» були відомі мусульманські діячі сучасності Юсуф аль-Карадауві і Тага аль-Альвані. Аль-Карадауві, зокрема, розглядає «фікг меншин» як різновид «фікгу цілей» (*фікг аль-макасід*), тобто підходу до тих чи інших норм мусульманського права в руслі оцінки їх позитивної значимості для ісламської громади (поняття *масляха* – «користь», «вигода», «інтерес», використовуване й у середньовічних текстах). Тага аль-Альвані,

Шейх Юсуф аль-Карадауві

автор праці «Вступ до фікгу меншин», вважає «фікг меншин» не різновидом традиційного ісламського права, а окремою галуззю, яка має свої власні принципи й особливості. Серед цих принципових позицій, зокрема, є бачення умми як людства загалом – мусульман як умми актуальної й не-мусульман як умми потенційної. Так само, як Юсуф аль-Карадауві, Тага аль-Альвані спирається на специфічну інтерпретацію першоджерел ісламу, зокрема на так звані «коранічні цілі» (*аль-макасід аль-кур'анійя*). «Золотим правилом» Корану для розвитку фікгу меншин Тага аль-Альвані вважає 8-й і 9-й айати із сури *Аль-Мумтахана*: *«Аллах не забороняє вам бути дружніми та справедливими до тих, хто не бився з вами через віру та не виганяв вас із ваших домівок. Воістину, Аллах любить справедливих. Аллах забороняє вам приятелювати лише з тими, які билися з вами через віру, виганяли вас із ваших домівок та сприяли вигнанню вашому. А хто приятелює з ними, ті – нечестивці»* (Коран, 60:8–9).¹⁴ На основі класичних коментарів Тага аль-Альвані показує, що інтерпретація базових понять, використовуваних у цих айатах («бути дружніми й справедливими», «приятелювати»), однозначно свідчить на користь мирного співіснування мусульманської меншості й не-мусульманської більшості як у питаннях етики, так і закону. Ще одним прикладом є історія із раннього ісламу, коли частина мусульман емігрувала до Ефіопії (ще в 615 році). Як відзначає Ендрю Марч, у сучасних напрацюваннях мусульманських авторитетів «право мусульманських меншин» стало відображенням не суто правової логіки

оцінки дозволеності чогось та пошуку певних умов для цього, а радше «ісламських ідеалів того, що означає жити добрим життям, віруючи у те, що практикуючі (normatively-committed) мусульмани чогось хочуть у цьому житті, а не просто у те, що вони можуть чогось досягнути, не боячись покарання». Таким чином, «фік меншин» передусім орієнтований на інтегральну свідомість, де етика поєднується із правом.

У своїй програмній статі «Базові теорії права меншин»¹⁵ Тага аль-’Алвані пропонує наступні тези як ключові для розуміння «фіку меншин» та його застосування на практиці:

- Проживання мусульман у будь-якій країні, якщо йдеться про існування громади в цілому, є постійним явищем, а не тимчасовим.
- Мусульманській меншині не слід зважати на історичну правову термінологію, яка буквального не згадана в Корані й Сунні, а натомість звертатися до коранічних приписів: *«Земля належить Богу, а успадкують її ті Його раби, Яких Він побажає; кінцевий підсумок – для богобоязливих!»* (Коран, 7:128); *«Ми записали в Псалтирі – після Нагадування – що землю успадкують мої праведні раби»* (Коран, 21:105).
- Мусульмани обов’язково повинні брати участь у політичному й суспільному житті з позитивними намірами, захищаючи власні права, допомагаючи своїм братам по вірі й доносячи до людей ісламської істини.

- Мусульмани можуть займати будь-які посади, через які існує можливість впливати на законодавство й покращувати становище меншини.
- Мусульмани можуть використовувати усі дозволені шаріатом методи для розширення своїх прав, у тому числі підтримку не-мусульман, які можуть сприяти цій меті.
- Захищаючи свої права в не-ісламській державі, мусульмани мають прийти до згоди між собою в основних питаннях, залишивши полеміку навколо похідних чи дрібних питань.
- Мусульмани повинні докладати значних зусиль для розвитку релігійної освіти, щоб не втратити жодної частки своєї релігії.
- Мусульманам слід якнайкраще репрезентувати свою релігію перед іншими.
- Мусульманам слід якомога ґрунтовніше вивчати відносини між мусульманами й не-мусульманами в ісламі.

Ці «програмні» принципи, якщо розглядати не лише «фікг меншин», а й сучасний фікг загалом, знаходять відображення й у працях інших авторів. Так, знавець права Мухаммад аз-Зухейлі (брат відомого сирійського вченого Вагби Зухейлі (1932–2015)) пише: «У багатьох питаннях мусульмани й не-мусульмани рівні в своїх правах і обов'язках. Це, зокрема, купівля й продаж, робота по найму й найм на роботу, виконання зобов'язань і договорів, правдиве свідчення в суді, соціальних виплатах, захисті честі й майна, шлюбу й нащадків, допустимості вживання мусульманами їжі, приготовленої “людьми Книги”, спільногого проживання з ними, добросусідства та ін.».¹⁶

Фікг аль-макасід, тобто ідея вираженості мусульманського права передусім у цілях, а уже потім у нормах, безперечно, виглядає як сучасне переформулювання *фікгу*, покликане показати, що відхід від від більш пріоритетних до менш пріоритетних норм шаріату цілком можливий, якщо йдеться про якийсь інший шлях досягнення цих цілей. Утім, якщо уважно поглянути на спадщину посткладичного ісламу, можна помітити, що подібні підходи траплялися й раніше. Індійський учений Сіддік Хасан Хан (1832–1890), наприклад, писав: «Шаріат ґрунтуються на мудрих правилах та інтересах Божих рабів у земному й наступному житті. Усе в шаріаті – справедливе, усе в шаріаті – милосердне, усе в шаріаті відповідає інтересам рабів Божих, усе в шаріаті – розумне. Кожне питання, яке замість справедливості пропонує несправедливість, замість милості – протилежне їй, а замість мудрості – дурницею, взагалі не належить до шаріату, навіть якщо й витлумачується через посилання на тексти».¹⁷ За такою логікою, можна відходити від буквального розуміння приписів релігійного закону (*заувагір ан-нас*), якщо реалізація цих цілей суперечитиме принципам самого ж закону.

Власне, пошук консенсусу між бажаним (тобто приписаним шаріатом) і дійсним (реальністю) досягається через принцип «поміркованості» (*аль-васатийя*). З одного боку, це також сучасне формулювання, запропоноване Юсуфом аль-Карадауві й іншими правниками, з іншого – занотоване у доробках правників посткладичного періоду. Ханафітський учений Ібрагім аль-Халаббі (пом. 1549),

автор фундаментальної правової збірки *Мултакату ль-Абгар*, у іншій своїй праці писав: «Ми сповідуємо релігію Бога, перебуваючи між применшеннем і перебільшенням. Віруючі уникають такого применшення, як у тих, хто применшує, а також такого перебільшення, як у тих, хто перебільшує. Так само сказав і Усевищний Бог у словах: “*ось так Ми зробили вас посередньою громадою...*” Справедливість – це середина між применшеннем і перебільшенням. Межі ведуть до країв, а середина ж захищена цим краями, адже “найкращі вчинки – це серединні”. Триматися середини – це Сунна, адже Пророк (мир йому й Боже благословення) уподібнив стан людини мурасі, яка опинилася посередині розпеченоого кільця. Вона перебуватиме в безпеці, знаходячись у центрі, а якщо торкнеться країв, то згорить».¹⁸ «Серединність» є вихідною рисою ісламу, але інше питання полягає в тому, що саме в тому чи іншому випадку слідуважати «серединністю».

Загалом питання, пов’язані із «фіктом меншин», розглядаються сьогодні у провідних ісламських академічних установах, від Академії ісламського права у Джидді (підрозділу Ліги ісламського світу) й до інституцій європейських мусульман, зокрема Європейської ради наукових досліджень і фатв. Сьогодні практично кожен інтелектуал мусульманського світу, будь то суто релігійний лідер чи громадський або науковий діяч, прихильно ставиться до активності мусульман поза межами історичного «ісламського світу». Наприклад, у 2008 році більш ніж 400 мусульманських громад практично з усіх європейських країн долучилися до підписання Хартії

мусульман Європи, яка закликає мусульман до повноцінної участі в усіх сферах життя світських держав. 2016 року подібний документ («Хартія мусульман України») з'явився й в Україні.

Окрім лоялізму й активізму існує ще третя позиція у стосунку до влади «не-ісламських» країн – ізоляціонізм, прихильками якої є переважно салафіти. Хоча традиційно салафіти закликали мусульман до *гіджри* – «переселення» в ісламську країну, деякі авторитети прямо визнавали можливість їх постійного перебування за межами *дар аль-іслам*. Так, відомий послідовник Мухаммада бін 'Абд аль-Ваггаба, релігійний діяч Хаммад ібн 'Атік ан-Наджді (1862–1931) писав: «Що стосується чоловіка, якому відоме єдинобожжя і який полюбив його, його прибічників, відрікся від багатобожжя й від його прибічників, але мешканці його країни тримаються невір’я й багатобожжя, а він не переселяється звідти, то тут слід детально вивчати ситуацію. Якщо він може відкрито сповідувати свою релігію, зреєстися тої віри, якої тримаються вони, показувати їм це, як і своє ставлення до цього, і якщо не спокушають його відвернутися від віри заради родини чи майна, то не можна сказати про нього як про людину, яка виходить з ісламу». ¹⁹ Інше питання, що той самий автор засуджує будь-які прояви «союзництва» (*маваля*) з немусульманами, особливо в тих випадках, коли ці дії спрямовані проти інших мусульман. До таких думок Хаммада ібн 'Атіка ан-Наджді значною мірою спонукала політична реальність, в якій він перебував: саме під гаслами боротьби за «справжнє єдинобожжя» у війнах з османами й

лояльними до них арабськими племенами формувалося майбутнє Королівство Саудівська Аравія.

Ще наприкінці 80-х та на початку 90-х років минулого століття саудівські традиціоналісти однозначно засуджували не лише еміграцію до немусульманських країн, а навіть поїздку туди з прагматичних міркувань. Відомий саудівський шейх Ібн Баз (1910–1999) у своїй *фатві* відзначав: «Відвідувати країну, де сповідається багатобожжя (*біляд ашишірк*), маючи на меті туризм, торгівлю, візит до деяких людей чи якусь іншу мету, схожу на ці, не дозволяється. Адже така справа дуже шкідлива та суперечить Сунні Пророка (мир йому і Боже благословення), яка забороняє цю дію».²⁰ Інший саудівський вчений, шейх Мухаммад ібн 'Усаймін (1925–2001) наголошував, що візит до не-мусульманської країни дозволяється лише у крайніх випадках, наприклад з метою лікування.²¹ Проживання на «землі невір’я», на думку ібн 'Усайміна, можливе лише за умови дотримання усіх релігійних приписів (наприклад, п’ятничної молитви) та у двох випадках: заклику до ісламу, що є обов’язком мусульманської громади, а також «вивчення того, як живуть не-мусульмани». Остання дія, стверджує апологет, спрямована на те, щоб застерегти мусульман від неправильного способу життя, та є видом джігаду.²²

Коли еміграція мусульман до країн Заходу набула особливо широких масштабів (зокрема у 90-х роках) та перетворилася на невідворотне явище, твердження апологетів традиціоналізму дещо змінилися. Наприклад, Саліх аль-Фаузан, відомий саудівський релігійний діяч,

схильний розглядати еміграцію саме як *гіджру* до країн, де можна вільно сповідувати іслам в усій повноті. Цитуючи хадіс про те, що *гіджра* триватиме аж до Судного Дня, аль-Фаузан допускає можливість переселення до не-мусульманської держави (*дар аль-куфр*), адже «одне зло менше за інше».²³

Цікаво зауважити, що попри однозначний осуд «вигаданих законів» деякі консервативні салафіти дозволяють участь у виборах керівництва неісламських країн. Саудівський учений Мухаммад аль-Мунаджід, один із авторів популярного сайту *аль-іслам – суваль уа джауваб* («Іслам: запитання й відповідь»), засвідчує, що мусульманин може голосувати за не-мусульманського кандидата, мотивуючи свій вибір благом мусульманської громади та належно оцінивши його політичну програму.²⁴ Звісно, існує і протилежна позиція – ізоляція від політичних і суспільних процесів у «не-мусульманській» державі, принципове невтручання в її суспільно-політичне життя, зосередження лише на вивченні віropовчальних приписів, але навіть серед представників салафітських громад такий підхід далеко не завжди є визначальним і однозначним.

Якщо розглядати становище мусульманських громад поза межами історичного «ісламського світу», можна дійти кількох важливих висновків. Сьогодні існує чітка тенденція вбачати у мусульманських меншинах постійне явище, що має своє історичне коріння. Залежно від того, яку позицію обирають самі мусульмани стосовно світської влади (лоялізму, активізму чи ізоляціонізму), а також від релігійних прав і свобод, що реально існують у конкретній

країні, формується й відповідний статус мусульманських громад. Попри те, що в багатьох країнах «офіційні» мусульманські установи виходять із позицій лоялізму (коритися будь-якій владі), позиція активізму також набуває дедалі більшого значення. Мусульмани, інтегровані в європейські суспільства, поступово підвищують свій соціальний та політичний статус, працюючи у центральних і місцевих органах влади, розвиваючи мережу неурядових і благодійних організацій, навчальних закладів та інших суспільних інституцій. На сьогодні не існує жодної європейської країни, де не було б військовослужбовців-мусульман або політиків-мусульман; інше питання, наскільки ці представники мусульманських громад усвідомлюють власну релігійну ідентичність.

Як показав аналіз основних аргументів, якими послуговуються представники ісламського активізму, практично усі тези стосовно участі мусульман у житті немусульманських суспільств ґрунтуються на моральній засаді ісламського права – «вчинки оцінюються згідно із намірами». Незалежно від того, наскільки серйозно можна сьогодні сприймати класичне протиставлення *дар аль-іслам* – *дар аль-куфр*, відсутність уявної «ісламської державності» для багатьох мусульман не є аргументом на користь політичної пасивності, а тому досвід «фікгу меншин» показує реальні проблеми сьогоднішніх мусульман та шляхи їх вирішення. Слід зазначити, що іслам як *умма* – це передусім *громада*, а не *держава* (поняття «держава» не згадується ні в Корані, ні в Сунні), а тому існування цієї громади завжди мало й має транскордонний характер. Так

само, як богословсько-правове рішення в ісламі залежить від часу, обставин і місця, так і вибір мусульманськими громадами засобів збереження власної ідентичності потребує врахування не лише ідеального (вимог шаріату), а й реального – того, що обумовлюється становищем конкретних мусульманських громад.

РОЗБУДОВА СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ АКТИВНОСТІ УКРАЇНСЬКИХ МУСУЛЬМАН (1991–2013)

Іслам в Україні або український іслам став порівняно новим феноменом в історії мусульманських громад на теренах східної Європи. Хоча є всі підстави виводити історію ісламу на теренах України ще з часів раннього середньовіччя, а саме періодів Золотої Орди, Кримського ханства чи появи громад «західних татар» на Волині й Галичині, але зважаючи на бурений події ХХ століття, коли релігійне життя мусульман України (тоді УРСР) було фактично ліквідовано, історія ісламу в Україні розпочалася наприкінці 80-х років ледь не з чистого листа. окремі громади, переважно волзьких татар на Донбасі, Києві й в Одесі, а кримських на Херсонщині могли проводити ритуали підпільно (шлюб-ніках, заупокійна молитва джаназа), але про системну організовану роботу не йшлося. І лише наприкінці 80-х років, коли до України почали повернутися кримські татари, а релігійне життя почало активізуватися у зв'язку з перебудовою, іслам перетворився на невід'ємну частину українського конфесійного середовища.

Існує чимало досліджень, присвячених становленню мусульманських громад в Україні, зокрема його інституційному аспекту – створенню як централізованих організацій, зареєстрованих як релігійні (Духовне управління мусульман Криму, Духовне управління мусульман України, Духовне управління мусульман

України «Умма»), так і громадських об'єднань («Аппайд», Асоціація мусульман України). Окрім цих інституцій існують чимало менших громад і організацій, пов'язаних із якимось транснаціональним мусульманським рухом, таким як «Партія ісламського звільнення» (*Xizb at-Taxrip al-Ісламі*), *Нурджулар*, *Хізмет* або інші. Дуже часто мусульмани беруть участь у суспільному, політичному чи військовому житті країни, діють на основі самостійних мотивацій, а не через те, що їхня позиція підтримана керівництвом відповідних структур.

Виникає дуже складне питання, пов'язане із ідентичністю – чим, власне, стала для українських мусульман Українська Держава за останні 25 років незалежності? Однозначності, як і в багатьох інших питаннях, тут немає. Для більшості кримських татар, згуртованих навколо Духовного управління мусульман Криму (ДУМК) (у період окупації – ЦРО ДУМК і м. Севастопіль), Україна й українськість як така стала чимось новим, тим, із чим татари у період депортациї практично не стикалися. Проте завдяки діяльності націонал-демократично орієнтованих сил, таких як провід Меджлісу кримськотатарського народу, кримськотатарський національний рух був загалом співзвучним потугам демократичних сил в українському середовищі, що особливо яскраво виявилося на тлі подій 2013–2014 років. ДУМК, на той час інтегроване у структуру Меджлісу (муфтій належав до членів Меджлісу), виступало із сuto лоялістичною позицією, уникаючи радикальних заяв і подібно іншим духовним управлінням пострадянського

простору спираючись лише на етноцентричний чинник. Де-факто ДУМК орієнтував кримських мусульман передусім на відродження ісламу як традиції кримських татар, оснований на ханафітській обрядовості; лише у середині 2000-х років, у зв'язку із проникненням у конфесійний простір Криму салафізму й інших мусульманських рухів, ДУМК почав удаватися до теологічної полеміки, закликати до «традиційного ісламу» й ін.; утім саме позиція лоялізму (коритися будь-якій владі) стала одним із чинників, завдяки якому протягом 2014–2015 років ДУМК інтегрувалося в систему російського ісламу. Національний сентимент, контекстualізований через зв'язки із кримськотатарським рухом, мав радше етнополітичне, ніж державницьке значення, а тому попри кількісну значимість ДУМК (найбільша кількість громад) вплив цієї інституції обмежувався АР Крим і кримськими татарами.

Силою, яка всі роки мобілізувала кримських татар, був передусім Меджліс; лідери Меджлісу, зокрема Мустафа Джемілев і Рефат Чубаров, які неодноразово обиралися до Верховної Ради України, виконували, пеною мірою, ще й роль мусульманського політичного представництва, нехай навіть виключно в контексті кримськотатарської національної ідентичності. ДУМК у той самий час обмежувалося релігійними функціями, акцентуючи увагу на обрядових і культурних особливостях ісламу. Публічна активність ДУМК протягом 1995– 2013 років була передусім пов’язана з будівництвом мечетей (часто за підтримки арабських і турецьких спонсорів), релігійною освітою, представництвом на громадських заходах

кримськотатарського спрямування, полемікою із «нетрадиційними» рухами.

Система релігійної освіти, яка діяла в Криму переважно за турецької підтримки, також спиралася на традиційне ханафітське право й матуридитський калям (у сучасній турецькій інтерпретації), не пропонуючи якихось спеціальних підходів до сучасності. Звісно, ДУМК провадив досить активну соціальну роботу, передусім благодійну (за сприяння переважно турецьких меценатів), але значного суспільного резонансу це не мало. Більше того, кримськотатарська молодь, не знаходячи відповідей на чимало питань, часто обирала дещо інші традиції інтерпретації ісламу, які видавалися їй близчими до оригінального ісламського віровчення. До пошуку інших витлумачень ісламу її спонукали соціальні й економічні явища, а також, цілком імовірно, зовнішні впливи.

Другорядне значення у діяльності ДУМК мало релігійне просвітництво – позиціонуючи іслам переважно як наратив історичної пам'яті кримськотатарського народу, ДУМК практично не зверталося до відновлення релігійної традиції, зруйнованої лихоліттями ХХ століття. За всі роки існування ДУМК не було здійснено ні суттєвих публікацій першоджерел, ні проведено конференцій за участі провідних мусульманських вчених з метою формування чітких відповідей на питання сучасності. Релігійна освіта, яку отримували імами ДУМК, мала досить поверхневий характер (декілька медресе середнього рівня) і була дистанційована від суспільно-політичної дійсності, а відтак

особливого релігійного авторитету в традиційному ісламському сенсі ДУМК не мало.

Таким чином, зосередження на обрядовості, регіоналізм, обмеженість цільової аудиторії кримськотатарським середовищем сприяли тому, що суттєвого значення як «ісламський чинник» ДУМК так і не набуло, приставши на типову для пострадянського простору позицію лоялізму. Навіть участь ДУМК у діяльності Всеукраїнської Ради церков і релігійних організацій (ВРЦіРО) не мала особливого значення, оскільки муфтій ДУМК традиційно позиціонував себе лише як «муфтій мусульман Криму» (після російської окупації титул змінився на «муфтій Криму»). Отже, попри всі досягнення ДУМК і величезний внесок у відродження ісламу в Криму фактично з нуля, якісного поступу вперед ця інституція з багатьох обставин так і не зробила.

Проектом дещо іншого типу було створення Духовного управління мусульман України (ДУМУ) з центром у Києві (1992) на чолі з муфтієм Ахмадом Тамімом. Від самого початку репрезентуючи себе як провідна організація українських мусульман, ДУМУ позначає свого провідника як «муфтія України». Маючи більше 150 зареєстрованих громад у своєму активі (з них майже 60 у Херсонській області, зокрема 9 у селі Хрестівка Чаплинського району), ДУМУ проводить різноманітну діяльність у Києві, Харкові, Черкасах, Полтаві, Сумах, Хмельницькому, Одесі, Кременчузі й інших містах. На відміну від ДУМК, ДУМУ від самого початку мобілізувало соціальний ресурс одразу декількох етнічних груп, передусім казанських татар,

турків-месхетинців (на Херсонщині), вихідців із Кавказу; за останні роки до його діяльності долучилася й певна кількість «нових мусульман», тобто українців.

У 2011 в Києві було відкрито велику мечеть «Ар-Рахма», побудовану за сприяння влади Чеченської республіки (РФ). Загалом, ДУМУ від самого початку узяло курс на широке міжнародне представництво – це і співпраця із Асоціацією ісламських благодійних проектів у США, і з інституціями Лівану, Сирії, Єгипту (передусім університету «АльАзгар»), і, останніми роками, з мусульманами Європи (Хорватія, Македонія). Особисто муфтій Ахмад Тамім став учасником багатьох міжнародних заходів, передусім різних форумів, присвячених проблемам мусульманського світу, поширенню екстремізму та ін. Як організація, що репрезентує один із напрямів сучасного суфізму (школу ’Абдалли аль-Гаррапі), ДУМУ від початку позиціонувало себе як єдине представництво «правильного ісламу» на теренах України, виступаючи в опозиції до «екстремізму», передусім салафізму («вагабдізму» в лексиці ДУМУ). Більшість публікацій ДУМУ, орієнтованих на широку аудиторію, стосувалася саме критики на адресу «заблудших течень»; у цьому ж контексті за роки існування ДУМУ було зроблено й чимало заяв на адресу представників різних мусульманських рухів. «Наша позиція – працювати не лише з місцевими мусульманами, а й з усіма членами українського суспільства для виправлення суспільної думки про іслам та протистояння екстремізму в усіх його проявах», – неодноразово заявляв у різних інтерв’ю муфтій Ахмед Тамім.²⁵ Сам муфтій докладав значних зусиль у

протистоянні мусульманським етнополітичним рухам, зокрема у середині 90-х років особисто дискутував із представником північнокавказьких комбатантів-салафітів Мухаммадом Багаудіном. У коментарях з приводу зовнішньополітичних подій (наприклад конфлікту в Сирії) керівництво ДУМУ трималося виважених оцінок, закликаючи до мирного вирішення конфлікту й вбачаючи причини війни у політичній, а не релігійній площині.²⁶ Знову ж таки, іслам у прочитанні ДУМУ представлений як мирна релігія, дистанційована від будь-яких політичних процесів.

Одноосібний релігійний авторитет, притаманний суфізму, мультинаціональне середовище, представництво у столиці, лояльність до місцевої влади уже наприкінці 90-х років дозволили керівництву ДУМУ позиціонувати себе як «головне» мусульманське представництво України. Хоча навколо використання титулу «муфтій України» виникало чимало полеміки, очільник ДУМУ визначає себе саме так. Тому чимало офіційних заходів найвищого рівня, тобто за участю перших осіб держави й очільників релігійних організацій, відбуваються саме за участі муфтія Ахмеда Таміма. Значну роль у цьому відіграє членство муфтія ДУМУ у ВРЦІРО. Фактично усі документи, прийняті ВРЦІРО, зустрічі з першими особами держави й зарубіжні поїздки відбуваються за його участю; можна навіть сказати, що це чи не єдина форма прямої участі ДУМУ в суспільно-політичному житті країни. У своїх зверненнях муфтій Ахмад Тамім завжди підкреслював, що діяльність ДУМУ проводиться виключно в законодавчому полі, а в одному з

виступів у Верховній Раді України закликає гарантувати права релігійних меншин.²⁷ Частково це було пов'язано із проблемами, з якими стикалося ДУМУ на місцях (наприклад, неодноразова відмова міської ради Хмельницького у виділенні землі під мечеть, а також подібні проблеми в інших регіонах).

Більшість публічних заходів ДУМУ спрямована на іміджеві (іфтари для дипломатів), просвітницькі (експурсії в мечеть) й благодійні проекти. До 2013 року ДУМУ вже мало досвід проведення і різного роду тематичних семінарів, присвячених соціальним питанням, і величезну кількість офіційних контактів, і проведення різних конференцій та круглих столів. Тематики, пов'язані з мусульманським політичним представництвом чи іншими політичними контекстами сучасного ісламу, керівництво ДУМУ традиційно уникало, неодноразово засуджуючи «політизацію ісламу». Неважко помітити, що і одним із головних об'єктів критики ДУМУ став рух «Брати-мусульмани» (а також його справжні чи уявні послідовники), зокрема один з його провідників Саїд Кутб; отже, чимало ісламських політичних теорій сучасності ДУМУ принципово вважає «екстремізмом». Тому є підстави вважати, що станом на 2013 рік ДУМУ також мало сформовану позицію, близьку до вищезначеного поняття «лоялізм». Цей лоялізм був поміркований, утім високий рівень релігійної свободи в Україні порівняно з іншими країнами пострадянського простору дозволяв великим релігійним спільнотам зберігати нейтралітет стосовно внутрішніх політичних процесів.

У 1994 році відбулася й спроба об'єднання громад Донбасу, до складу яких переважно входили казанські татари, що мешкали тут з кінця XIX століття. Було сформовано Духовний центр мусульман України, до складу якого станом на 2013 рік входило понад 20 громад. Донбас став регіоном, де ісламська активність в Україні мала досить унікальний досвід – тут працював Український ісламський університет (1999–2002), а також сформувалася чи не єдина в новітній історії України мусульманська політична партія – «Партія мусульман України» (ПМУ). Створена у 1997 році під керівництвом Рашида Брагіна, партія декларувала використання у своїй діяльності «політичних основ ісламу». На установчій конференції ПМУ, що проходила 26–27 вересня 1997 року в Донецьку, було прийнято її Статут. У роботі конференції брали участь 70 делегатів з 13 регіональних організацій (10 обласних, Криму, міст Києва і Севастополя), а також 55 гостей, у тому числі представники Всеросійського суспільно-політичного руху «Мусульмани Росії», Державного комітету Туреччини у справах релігій та ін. Станом на 1 березня 1999 року до ПМУ входило 5 тисяч членів.²⁸

Окремі тези, які в програмній статті висловлював провід ПМУ, виглядали досить радикально: «Політичний вираз ісламу проявляється в ісламізмі. Під ісламізмом розуміється діяльність ісламських політичних організацій, таких як ПМУ. Слід визнати, що ісламізм в особі ПМУ в Україні відбувся безболісно і пройшов непоміченим, що і належить в нормальній демократичній державі <...> Хвиля політичної активності мусульман зумовлена об'єктивними і

суб'єктивними причинами, переважанням розрахунку і бажанням домогтися конкретних цілей. ПМУ здатна зіграти консолідуючу роль. Одна з найважливіших програмних її цілей – це об'єднання всіх мусульманських організацій в єдину асоціацію. При цьому слід зазначити, що ПМУ є не релігійною, а політичною організацією, яка ввела іслам в ідеологічний простір».²⁹ Ці тези варто сприймати лише як декларації, оскільки у дійсності ПМУ обмежувалося деякими заявами ѹ участю у парламенських виборах 1998 року (коли ПМУ набрало понад 52574 голоси або 0,1980% голосів), а також президентських 2004 року, підтримавши Леоніда Кучму. Існувала певна напруженість між ПМУ й Меджлісом, зокрема, чимало сил у Криму вважало, що ПМУ створено з метою послаблення кримськотатарських сил. Тогочасний заступник голови Меджлісу Ремзі Ільясов писав: «Їхні дії спрямовані насамперед на те, щоб електорат кримських татар розділити. Відірвати від того кандидата у Президенти, за якого кримським татарам пропонуватиме голосувати Курултай. Ми однозначно виступатимемо проти такої діяльності Партиї мусульман і діятимо відповідно, тому що в ісламі за шаріатом партій не буває. Враховуючи, що це провокація, що це дії на підрив єдності кримських татар, ми теж вживатимемо адекватні заходи».³⁰ Дещо пізніше ПМУ, яку в медіа пов'язували з Рінатом Ахметовим (фактично це була спроба донецької еліти мобілізувати ісламський чинник), влилася в «Партію регіонів», а пізніше, у 2011 році, була офіційно ліквідована Міністерством юстиції України. Таким чином, перша й допоки єдина спроба створення власне «мусульманської партії» в Україні

мала формальний характер, не будучи конвертованою в значимий ісламський проект.

Окрім прочитань ісламу, орієнтованих на політичний лоялізм, наприкінці 90-х років в Україні з'явилися й рухи, які виступали за більш активну участь мусульман у суспільному й політичному житті. Головною специфікою цих рухів було те, що в своїх інституційних пріоритетах вони зверталися до демократичного устрою, відмовившись від моделі традиційних «духовних управлінь». Спираючись на ідеологію ісламського активізму другої половини ХХ ст. (зокрема на підходи «фікгу меншин», на розуміння ісламу як серединного шляху між крайностями), ці спільноти формувалися переважно із членів арабських діаспор в Україні. Так, зокрема, з'явилася Всеукраїнська асоціація громадських організацій (ВАГО) «Альраїд», заснована в 1997 році. Формуючи мережу ісламських культурних центрів переважно у великих містах, ВАГО «Альраїд» від самого початку розглядав ісламську громаду як повноцінне мікротовариство, де окрім суто релігійної діяльності буде відкрито простір для реалізації мусульманської соціальної доктрини.

Уже наприкінці 90-х ВАГО «Альраїд» заявила про себе низкою соціальних проектів. Це було й будівництво мечетей, і підтримка малозабезпечених, і різного роду просвітницькі проекти, зокрема друк літератури. ВАГО «Альраїд», відкриваючи ісламські культурні центри, реєструвала їх як громадські організації. На початку діяльності актив ВАГО «Альраїд» складали переважно вихідці з арабських країн, але досить швидко до діяльності

ісламських культурних центрів, де функціонували й мечеті, було залучено й представників інших етнічних груп; щороку збільшується й частка «нових мусульман», тобто українців.

На відміну від організацій, які працюють суто в релігійному руслі, ВАГО «Альраїд» від самого початку робила дещо менший акцент на пропаганду доктринальних особливостей ісламу; співпрацюючи з досить широким спектром мусульманських громад в Україні й за її межами (від салафітів до етноцентричних «духовних управлінь»), ВАГО «Альраїд» зверталась до сунітського мейнстріму; у друкованих матеріалах асоціації, зокрема літературі, виданої «Ансар Фаундейшн», пропонувалося загальне уявлення про Коран («Общее представление об исламе» А. Ат-Тантауві, «Коран и его тафсир» Б. Самбо та М. Абдо), постати Пророка Мухаммада («Мухаммад – Человек и Пророк» А. Саліхі), духовно-моральні питання сучасного мусульманина («Нравственность мусульманина» М. Аль-Газзалі), питання Корану й науки («Библия, Коран и наука» М. Бюкая). Останнім часом виходили й праці перекладача Корану, відомого ісламського мислителя й проповідника ХХ ст. Мухаммада Асада. У періодичних виданнях (газета «Альраїд») і он-лайн ресурсах чимало уваги «Аррайд» приділяв і політичним питанням, зокрема ситуації на Близькому Сході та ін. ВАГО «Альраїд» зверталася й до українських питань, а саме публікувала звернення з нагоди виборів різних рівнів, закликаючи українських мусульман брати в них активну участь. Як відзначає шейх Сейран Аріфов, один із найвідоміших проповідників з ВАГО

«Альраїд», «Політика – це частина ісламу, яку не можна відокремити від цієї релігії так само, як і віру, моральності або закон. Іслам – універсальне вчення, яке має незалежну систему, що охоплює всю людське життя. Іслам, як і західний лібералізм, соціалізм, комунізм, націоналізм, монархізм та інші ідеологічні системи, має природне право на політичну діяльність, участь у політичній діяльності, політичній боротьбі, створення партії, створення власної держави для реалізації ісламських ідей і цінностей».³¹ Політика, на думку Сейрана Аріфова, це не самоціль, а засіб «виправити й покращити», «і в такому сенсі політикою займалися всі пророки».³²

Близьким до ВАГО «Альраїд» є й Духовне управління мусульман України «Умма» (ДУМУ «Умма»), створене в 2008 році. Базуючись на тому ж «прочитанні» ісламу, ДУМУ «Умма» від самого початку своєї діяльності важливу вагу приділяє розбудові ісламу в українському контексті, зокрема в політичному, суспільному й культурному руслі. ДУМУ «Умма», спираючись переважно на ресурс київського й регіональних ісламських культурних центрів, пішло на свідому «українізацію» російськомовного

*Голова ВАГО «Альраїд»
шейх Сейран Аріфов*

ісламського дискурсу в Україні; українською виходить і друковане видання (газета «Умма»). Керівництво ДУМУ «Умма», зокрема муфтій Саїд Ісмагілов, неодноразово коментувало внутрішньоукраїнські події, закликаючи мусульман бути активними учасниками суспільного й політичного життя країни. Надзвичайно активне ДУМУ «Умма» й у питаннях міжрелігійного діалогу, зокрема на місцевому рівні (у Львові, в Одесі та ін.).

Цікаво, що 2010 року муфтій Саїд Ісмагілов фактично анонсував розбудову ісламського політичного проекту в Україні: «Як муфтій ДУМУ «Умма» я вважаю, що мусульманам України у політичних питаннях необхідно виробити єдиний погляд, загальну платформу, після чого можна буде спільно підтримувати ті партії і тих кандидатів, які зможуть вирішити наші нагальні проблеми, поважатимуть свободу віросповідання і свободу слова і не будуть цинічно використовувати ісламські меншини в своїх політичних цілях». ³³ Загалом як ВАГО «Альраїд», так і ДУМУ «Умма» можна вважати представниками мусульманського активізму, який уже наприкінці 2000-х різко відрізнявся від лоялістичної позиції інших великих мусульманських об'єднань України.

Окрім лоялізму й активізму присутня в українському ісламі позиція невтручання у суспільно-політичну дійсність

«немусульманської» країни. Але тут йдеться не про консервативний ізоляціонізм, а про «політичний іслам», репрезентований в Україні рухом «Ісламська партія звільнення» (*Xizb at-Tahrir al-Ja'ifiyyah*, «ХТ»). Ця організація почала активну діяльність в Україні на початку 2000-х років, мала в Криму (до 2014 року) власний російськомовний друкований орган (газета «Відродження»), влаштовувала різноманітні заходи, спрямовані на пропаганду ідеології відновлення халіфату. Проводила она й мітинги на підтримку мусульман у Іраку, Сирії та ін. Наприкінці 2000-х років (у 2007, 2008 й 2009) в Симферополі під її егідою відбулося декілька конференцій, присвячених актуальним проблемам ісламського світу, вирішення яких учасники вбачали у побудові окремої ісламської держави. Принциповою позицією організації, декларованою й в Україні, була ненасильницька боротьба.

Проводом «ХТ» стали переважно кримські татари, зокрема посаду «голови інформаційного офісу “ХТ”» посідає Фазил Амзаєв. Критикуючи «світський», «капіталістичний» і

*Муфтій ДУМУ «Умма»
Сайд Ісмагілов*

«демократичний» лад як «систему невір’я», «ХТ» розглядає сучасний мусульманський світ як арену геополітичної боротьби; не винятком є й українські мусульмани, яких члени «ХТ» неодноразово закликали не брати участь у виборах у жодному статусі, вважаючи це гріхом (*харам*). Оскільки «ХТ» є транснаціональним рухом, риторика українських послідовників «ХТ» (сайти, конференції) схожа з гаслами її членів з інших країн – вона переповнена антизахідництвом, насамперед антиамериканізмом. Так само, як чимало інших транснаціональних ісламських рухів, «ХТ» ретранслює на теренах України світоглядні тренди, які пов’язані з відмінними від місцевого контекстами; так, до початку переслідувань «ХТ» в окупованому Криму місцевий актив досить рідко звертався до регіональних проблем (за винятком дискусій на тему того, є «ХТ» «екстремістським рухом» чи ні).

Окрім програмних документів, які стосуються побудови майбутнього «халіфату», «ХТ» також займається ісламським просвітництвом, передусім морально-етичного й обрядового спрямування, спираючись переважно на спадщину шафіїтського мазгабу та напрацювання головних ідеологів «ХТ», які значною мірою політизовані; наприклад, навіть тлумачення сури «аль-Бакара» в авторстві ’Ата Абу р-Рашта, глобального провідника «ХТ», в окремих місцях містить приклади із сучасної політичної ситуації.³⁴ «ХТ» стала об’ектом критики з боку майже всіх інших мусульманських організацій України (особливо ДУМК, яке мало конфлікти з принадежними до «ХТ» імамами й громадами), а уже в 2011–2013 роках – ще й

об'єктом особливої уваги українських правоохоронних органів. Так, у жовтні 2013 року кримська міліція заблокувала проведення міжнародної конференції «ХТ» у Симферополі. Отже, не беручи прямої участі в суспільному чи політичному житті України, «ХТ» все ж стало одним із політичних трендів українського ісламського середовища.

Паралельно із «ХТ» в Україні розвивалися й салафітські громади. Активність салафітів (яких противники зазвичай називають *ваггабітами*) припала на початок 2000-х років. А в звіті Національного інституту стратегічних досліджень «Щодо проблеми проникнення ваггабізму в конфесійний простір АР Крим» від 2008 року вказано на діяльність кількох саудівських фондів, які асоціювалися із цим напрямом. Загалом салафіти не ставили своїм завданням домогтися якихось політичних змін в Україні, а обмежувалися проблемами вивчення ісламської доктрини. В Україні діяли громади як т. зв. «салафітів-мадхалітів» (яких також називають «аполітичними салафітами») й «салафітів-суурітів», які, попри аполітичність, більш відкриті до суспільної діяльності. Хоча обидві групи часто стають предметом критики з боку інших мусульманських об'єднань як «ваггабіти» чи «екстремісти», в Україні не було жодного судового процесу, на якому представників цих мусульманських рухів визнавали б за «екстремістів» чи «розпалювачів» ворожнечі; випадки ж закриття салафітських громад (як у 2012 році сталося з Одеською громадою «Прямий шлях») відбувалися за звинуваченнями в порушенні інших статей. Після 2010 року, коли салафітів побільшало й в інших містах України, почали формуватися

й іх централізовані структури, зокрема Асоціація мусульман України з центром у Києві (2012). До 2013–2014 років салафіти практично не робили жодних політичних заяв, мали обмежене коло проектів (найпомітніше – безкоштовне поширення російського перекладу Корану Е. Кулієва, проект «Читай»).

Інші мусульманські рухи (окрім суфійські тарікати, пов’язані зі школою турецького мислителя Саїда Нурсі, рухи *Хізмет* і *Нурджулар*) загалом не були ангажовані в українське політичне й суспільне життя, хоча протягом минулих років реалізували низку проектів, переважно культурного плану. Те ж саме можна сказати й про шиїтські організації (Східноукраїнський центр мусульман-шиїтів «Бейт аз-захра», окрім громади Києва, Харкова), діяльність яких обмежена переважно етнічними діаспорами (азербайджанською, ліванською, іранською, іракською та ін.).

Як помітно з короткого огляду, ще з початку 90-х років ісламське середовище України формувалося в доволі різних світоглядних, етнічних, політичних і суспільних вимірах. Основним трендом ісламської політичної активності залишився Меджліс кримськотатарського народу, який

*Шейх Сулайман Хайруллаев,
голова АМУ*

розглядав будь-яку релігійну діяльність передусім як складову національного відродження; водночас ДУМК функціонувало як «релігійне крило» Меджлісу, звертаючись передусім до кримськотатарської спільноти.

Інші релігійні й громадські організації мусульман пропонували власні моделі політичної й громадської активності, які вар'ювалися від лоялізму до соціального активізму й консерватизму. Утім мусульманські спільноти протягом перших 20 років незалежності існували в своєму власному смысловому просторі, в межах якого власне українські політичні контексти були зведені до мінімуму (за винятком, звісно, етнополітичної риторики Меджлісу кримських татар, яка швидше мала націоналістично-кримськотатарський, ніж ісламський характер). Незалежно від того, йдеться про лоялізм, активізм чи консерватизм, усі мусульманські структури України, які репрезентували ці тренди, знаходили ідеологічне підґрунтя не в локальних, а в глобальних традиціях інтерпретації ісламу й сучасності. Лише близче до кінця 2000-х років почалася відносна «українізація» деяких мусульманських громад, переклад і видання відповідної літератури, поява проукраїнської риторики та ін.; певною мірою це корелювало із розвитком національної самосвідомості українського суспільства, адже сучасні українські мусульманські громади фактично є ровесниками української незалежності.

Зростання частки мусульман-українців (а особливо їх публічності як спікерів від імені ісламу загалом чи конкретних організацій), а також представників інших етностів, які народилися вже в Україні, також сприяла

смисловій українізації деяких мусульманських спільнот, зокрема переосмисленню деяких консервативних уявлень про політику й суспільство. Ці смислові лінії, які формувалися переважно в 2000-х роках, стали розкриватися з початком «Революції гідності», поглиблюючи диференціацію в ісламському середовищі ще й залежно від політичних орієнтацій. Ті підходи, які сформувалися до 2013–2014 років, значною мірою вплинули й на позицію українських ісламських організацій та їхнє ставлення до «Революції гідності» й АТО.

Ці смислові лінії, які почали окреслюватися після 2000 року і остаточно сформувались до 2013–2014 років, розкрилися з початком «Революції гідності», поглибивши ще й політичну диференціацію в ісламському середовищі, а також значною мірою впливши на ставлення ісламських організацій України до «Революції гідності» й АТО.

УКРАЇНСЬКІ МУСУЛЬМАНИ В ПОДІЯХ ЄВРОМАЙДАНУ

Сьогодні події Євромайдану, які пізніше отримали назву «Революція гідності», розглядають у досить різних аспектах – як проукраїнську революцію, як спробу зміни пострадянської системи, як боротьбу за свободу та демократію. Але кожна оцінка є справедливою, оскільки з розвитком подій додавалося все більше нових вимог, а відтак і гасел. Для багатьох учасників тих подій «Революція гідності» стала спробою докорінно змінити ситуацію в суспільстві, насамперед становище громадянина в Українській Державі. Як би зараз не тлумачилися ці події, початковим гаслом протестувальників на Майдані було підписання Угоди про асоціацію з Європейським Союзом. Інше питання, як тлумачили цю Угоду – насправді це не була самоціль, а радше спроба трохи відкрити довогоочікуване «вікно в Європу», сподівання на те, що це призведе до певних реформ у країні.

Як відомо, Євромайдан розпочався зі студентського зібрання 21 листопада 2013 року. Чимало представників українського ісламу уже до того лояльно ставилися до ідеї європейської інтеграції України. окремі мусульманські організації в Україні (наприклад, Всеукраїнська асоціація громадських організацій (ВАГО) «Альраїд») входили до європейських структур, а саме Федерації ісламських організацій Європи з центром у Дубліні (Ірландія). Ідеї «європейського ісламу» неодноразово розглядалися на різного роду наукових конференціях, що відбувалися у

ВАГО «Альраїд». У підсумковому комюніке Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій (ВРЦіРО) (куди на той час входили муфтій мусульман Криму Еміралі Аблаєв та муфтій Духовного управління мусульман України (ДУМУ) Ахмад Тамім) з приводу візиту делегації ВРЦіРО до Брюсселю (6–7 березня 2013 р.) відзначалося таке: «Як представники українських Церков і релігійних організацій та як частина українського суспільства ми підтримуємо зусилля нашої держави та ЄС, спрямовані на укладення Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, а також на спрощення візових процедур для розширення можливостей для громадян України подорожувати до Європи».³⁵ Меджліс кримськотатарського народу, очільники якого мали тіsnі зв'язки із європейськими інституціями, також представляв (як на громадському, так і політичному рівнях) сили, що виступали за більш тісну інтеграцію України з країнами ЄС з набуттям у перспективі повноцінного членства. Таким чином, станом на середину 2013 року основні гравці українського ісламу мали проєвропейське налаштування, яке, тим більше, відповідало тогочасному курсу української влади – неважко пригадати, що до вересня 2013 року уряд М. Азарова розповідав про переваги Євроасоціації. Асоціація із ЄС приваблювала як перспективою матеріального благополуччя, так і підвищенням демократичних стандартів, що особливо актуально для національних і релігійних меншин. Участь українських мусульман в подіях Євромайдану уже в грудні 2013 року

була відзначена й зарубіжними аналітиками, зокрема серед ліберальних кіл російського ісламу.³⁶

Відомо, що першими мусульмами, які долучилися до Євромайдану в Києві, були представники Земляцтва кримських татар. Уже 26 листопада пролунала й заява Меджлісу кримськотатарського

народу, що з Бахчисарайського й інших районів АР Крим до Києва виїхало близько тридцяти осіб.³⁷ Як відзначив тоді керівник Управління зовнішніх зв'язків Меджлісу Алі Хамзін, «це великий плюс не тільки для Меджлісу кримськотатарського народу, а й для України, що в суспільстві є такі тверді позиції демократичних цінностей. Особисто мене це дуже надихає. Я не з чуток знаю, що таке громадська ініціатива».³⁸ Практично кожного дня Майдан відвідували лідери Меджлісу кримськотатарського народу Мустафа Джемілев і Рефат Чубаров. Так, у виступі 18 лютого, напередодні кривавої розв'язки подій, Мустафа Джемілев зі сцени заявляв: «Жоден диктатор, який пролив кров, не уникнув покарання. Україна не буде винятком. Вони відповідатимуть за кров кожного патріота. Я закликаю співгромадян всюди створювати осередки опору. Я

*Народний депутат України
Мустафа Джемілев*

пишаюся вами, дорогі співвітчизники. Я пишаюся, що я українець. Слава Україні!»³⁹

Після 30 листопада 2013 року, коли Євромайдан було фактично розігнано силовиками (що викликало значний резонанс і стало точкою відліку революційних подій), мусульманська спільнота України не забарилася з реакцією. Духовне управління мусульман України «Умма» (ДУМУ «Умма») у відповідній заявлі відзначило: «висловлюємо свій протест з приводу подій, що відбулись вночі 30 листопада на Майдані Незалежності в Києві. Україна – демократична країна, де необхідно дотримуватися прав та свобод громадян. Релігійні громади ДУМУ «Умма» засуджують насильство, що вчинили працівники правоохоронних органів до учасників мирної акції протесту на головному майдані столиці». ⁴⁰

З-го грудня з'явилася й заява лідера найбільш впливової організації українських мусульман, муфтія мусульман Криму Еміралі Аблаєва. Муфтій висловив підтримку євроінтеграційного курсу України, а також закликав владу, опозицію і усіх учасників масових протестів по всій країні не відхилятися від демократичних принципів, не піддаватися провокаціям, не допускати кровопролиття і «справедливим шляхом вирішити ситуацію, що склалася, на користь інтересів українського народу». У багатьох смыслах це був той період, коли в публічному сприйнятті кримські татари почали викликати значну симпатію українців, особливо в свіtlі подальшого розвитку подій у Криму. «Промайданівську» позицію зайняли й багато кримськотатарських журналістів, зокрема в позитивному

світлі повідомляли про Євромайдан «Кримськотатарське агентство новин» (QHA), газета «Авдет», канал «АТР» та інші. Так почала формуватися кримськотатарсько-українська солідарність, певний смисловний ресурс публічного простору Української Держави, який особливо актуалізувався після анексії Криму й призвів до значних зрушень у сфері внутрішньої політики.

Свою «промайданівську» позицію, яка на той час була спільною з Меджлісом, муфтій Еміралі Аblasев підтвердив і на загальнокримському мітингу, приуроченому до Міжнародного дня прав людини, який відбувся 10 грудня. Крім того, муфтій згадав і про події середини жовтня, коли кілька мечетей постраждало від навмисних підпалів: «Наш обов'язок вимагати відновлення своїх порушених прав. Але ми повинні пам'ятати, що людяність – це основна якість, яке об'єднує всіх людей незважаючи на їх національність, віросповідання, расу». В ході того ж загальнокримського мітингу голова Меджлісу кримськотатарського народу Рефат Чубаров поінформував громадськість про те, що відразу після мітингу частина його учасників вирушать на Євромайдан до Києва.⁴¹ Кримські татари домогалися своїх прав, зокрема визнання Меджлісу представницьким органом, тож у демократичних змінах вбачали чи не єдиний можливий контекст для цього. Тим паче, у лютому 2013 року президент Янукович переформатував Раду представників кримськотатарського народу при Президенті України, скоротивши чисельність її членів із 33 до 19 осіб, з яких 11 не були представниками Меджлісу (у той час як до цього саме Меджліс був основою цієї Ради).⁴² Підйом

опозиційних до Меджлісу структур (таких як проросійська «Міллі-фірка»), який почав спостерігатися в Криму за часів Януковича, не міг не викликати роздратування у проукраїнських налаштованих представників кримськотатарського народу; зараз, уже з урахуванням подальших подій, можна припустити, що «м'яка» спроба маргіналізувати Меджліс була спробою підготувати ґрунт для русифікації та подальшої окупації Криму Росією. Мобілізувавши й релігійний чинник (а саме керівництво Духовного управління мусульман Криму (ДУМК)), Меджліс виступив активним протагоністом протестів на Євромайдані. Інші мусульманські організації України (ДУМУ, «Київський муфтіят», Духовний центр мусульман Криму, Духовний центр мусульман України), за винятком ДУМУ «Умма», від жодних коментарів з приводу протестних акцій утримались. Стосовно Олександра Кривоносова, помічника президента університету «Україна», який виступав на сцені Євромайдану від імені ДУМУ як «помічник шейха», ДУМУ зробило офіційну заяву (озвучену Інформаційному агентству «Умма»), згідно з якою ця особа не має жодного стосунку до організації і не була уповноважена на виступ.⁴³

Тоді ж, у грудні 2013 року, на Євромайдані вже постійно знаходилися представники кримськотатарського народу. 30 грудня 2013 року участь у спільній молитві узяв заступник муфтія Криму Айдер Ісмаїлов.⁴⁴ Уже 11 грудня на Майдані було встановлено кримськотатарську палатку; практично кожен день впродовж подальших місяців тут щоденно перебували члени Меджлісу. Учасникам «Революції

гідності» кримські татари запам'яталися й великим культурним представництвом – готувалися національні страви, зокрема плов, зі сцени Євромайдану лунали кримськотатарські народні пісні.

Чимало кримських татар виходили й на мітинги в Симферополі, де їх організовував рух «Євромайдан – Крим» (координатор – Ісмаїл Ісмаїлов). 22 січня на мітингу з нагоди Дня соборності, який відбувався в Симферополі, Рефат Чубаров заявив: «Ніхто не зупинить українську націю, а разом з нею і кримськотатарський народ в їх прагненні до свободи <...> Тому – зі святом і до боротьби! Вже сьогодні всім зрозуміло, що немає ніяких перепон, щоб зупинити людей. Ті, хто сьогодні вбивають людей і думають, що їм вдасться загнати в глухий кут цілий народ, вони просто погіршують свій стан. Буде суд і вони понесуть покарання. Обов'язково понесуть!»

Аналогічне мусульманське представництво було й на донецькому «Євромайдані», участь в якому, поряд із представниками інших конфесій, уже в листопаді 2013 – квітні 2014 року, брав муфтій ДУМУ «Умма» Саїд Ісмагілов. Декілька разів донецький «Євромайдан», учасником якого була й група мусульман, ставав об'ектом нападів з боку проросійськи налаштованих громадян. Саїд Ісмагілов був очевидцем подій 13 березня 2014 року, коли в Донецьку проросійські бойовики скоїли напад на проукраїнський мітинг, вбивши декількох активістів. Після цього донецькі мусульмани відвідували міжконфесійний молитовний марафон, який координував греко-католицький священик отець Тихон Кульбака (який пізніше був

«арештований» сепаратистами й згодом змушений був залишити Донбас). Фактично мусульмани, поряд із представниками греко-католиків, протестантів і православних (Київського патріархату Української православної церкви) стали одією з опозиційних груп Донецька, які публічно заявили про свою проукраїнську позицію. У вересні 2014 року муфтій ДУМУ «Умма» був змушений залишити Донецьк. Мусульмани України брали участь і в інших регіональних «Євромайданах» (Харків, Одеса, Львів); утім, ці акції були вже радше ініціативою самих віруючих, ніж якимись організованими акціями релігійних інституцій. Для багатьох участь у Євромайдані була не стільки релігійно чи етнічно вмотивованаю, скільки проявом громадянської солідарності.

Із грудня місяця на Майдані перебувала й Аміна Окуєва, мусульманка чеченського походження з Одеси. Її чоловіка, Адама Осмаєва, у лютому 2012 року було заарештовано за підозрою в тероризмі й було позбавлено волі за звинуваченням у підготовці замаху на життя Президента РФ Владіміра Путіна. «Я приїхала на Майдан у середині грудня. – розповідає Аміна Окуєва. – Описати кількома фразами те, що там відбувалося, неможливо. У мене змінився світогляд. Весь цей час я працювала лікарем в афганській сотні, перев'язала сотні поранених, в прямому сенсі заглянула в очі смерті, була під обстрілом і снайперськими кулями. Коли вбили Сергія Нігояна, а я його добре знала, зрозуміла: влада втопить Майдан в крові. Був шок і одночасно бажання змінити нашу країну. Майдан просто не міг не перемогти – ми були єдині, як одне ціле, незалежно від національності

та віросповідання».⁴⁵ Окуєва, хірург за освітою і професією, була лікарем «8-ої афганської сотні» Євромайдану. Участь Аміни Окуєвої в подіях Майдану стала прикладом для багатьох бійців за свободу Кавказу, які пізніше почали долучатися до українського спротиву.

Серед інших подій, пов'язаних із ісламським представництвом на Майдані, слід відзначити участь муфтія ДУМУ «Умма» Саїда Ісмагілова у «Відкритому університеті Майдану». У вечірньому виступі, який відбувся 16 січня 2014 року й транслювався в прямому ефірі багатьма соціальними медіа, муфтій більше години відповідав на питання усіх бажаючих, пов'язані з ісламським віровченням, специфікою мусульманської релігійності, а також ісламом в Україні. Через свій виступ, а також соціальні мережі муфтій ДУМУ «Умма» закликав українців не вірити спробам дискредитації Євромайдану: «Дорогі українці, ігноруйте інформаційне розтління, яке хоче нас розчарувати і посварити, хоче нас знову повернути в стан сірої безвольної біомаси. Ми вільні, сильні і щасливі. У нас є віра і власну гідність! Ми – унікальні й доброочесні! Ми – переможемо!»⁴⁶

Інші мусульманські організації України, навіть тримаючи позицію нейтралітету, включалися до суспільно-політичного контексту через діяльність ВРЦіРО. Це об'єднання проводило зустрічі з президентом України, робило заяви із закликами припинити насильницьке протистояння, розпочати мирний діалог і відновити конституційний лад в Україні («Звернення з нагоди Дня Соборності та Свободи України» від 22 січня 2014 року,

«Заява за результатами зустрічі з президентом і опозицією» від 25 січня 2014 року, «Заява з приводу ескалації насильства у Києві» від 19 лютого 2014 року, «Заява за підсумками зустрічі з керівництвом Верховної Ради України» від 26 лютого 2014 року). Практично на всіх засіданнях ВРЦіРО був присутній муфтій ДУМУ Ахмед Тамім; загалом більшість членів ВРЦіРО поділяла вимоги простестувальників. Представники практично всіх релігійних організацій, які входять у ВРЦіРО, виступали й на сцені Євромайдану (за винятком ДУМУ).

Утім у подіях Євромайдану мала місце й певна контроверсія, зокрема участь руху «Себат» («Стійкість») у мітингу «Антимайдану». Ця організація, утворена 2011 року учасниками «самозахоплень» землі, виступала за більш тісну співпрацю із «Партією регіонів», зокрема тодішнім головою Ради міністрів Криму Анатолієм Могильовим (за що отримала неформальну назву «могильовських татар»). «Себат» знаходив спільну мову із «Міллі-фіркою» та іншими невеликими групами, які перебували в опозиції до Меджлісу; входили до «Себату» як представники «традиційного» етноісламу, представленого ДУМК, так і окремі салафіти. 14 грудня 2014 року представники «Себату» взяли участь у мітингу на Європейській площі під назвою «Збережемо Україну», зорганізованому «Партією регіонів»; самі «себатівці» озвучували цифру в 824 особи зі своєї організації, які взяли участь у мітингу, хоча насправді їх було в кілька разів менше. Член правління «Себату» Фазил-ага Ібраїмов прямо закликав підтримувати Януковича й засуджував

«Євромайдан»: «Янукович нічого не обіцяв кримським татарам, але, прийшовши до влади, почав вирішувати наші найболючіші соціальні питання <...> більше 3000 осіб за цей рік отримали земельні ділянки на різних галявинах протесту, і процес виділення землі триває. Вирішуються й інші питання – виділяється земля під будівництво мечетей, будується дороги, в наші селища проводиться газ, прийнятий Закон про регіональні мови <...> Нас влаштовує таке ставлення Президента до проблем нашого народу, тому ми поїхали його підтримати. Коли ті, хто зараз стоїть на Євромайдані, були при владі, вони нічого доброго не зробили для кримських татар».⁴⁷ На прес-конференції «Себату», що відбулася 18 грудня в Симферополі, були озвучені й певні претензії до ДУМК, яке підтримувало ідею євроінтеграції: «Одна з умов вступу в ЄС – легалізація одностатевих шлюбів. Ми ж мусульмани! Як можна допустити, щоб в нашему народі, де цінність – сім'я, з'явилися «голубі»? Муфтіят і Меджліс і з цього приводу мовчать...». У подальших «зверненнях до народу», які публікувалися уже в січні 2014 року, «себатівці» фактично повторювали типову риторику російських медіа, називали учасників «Революції гідності» «коричневою чумою», «агентами МВФ і США», «опозиційними бандитами», звинувачували в розпалюванні «громадянської війни» та ін.⁴⁸ Загалом «Себат» спромігся мобілізувати певну групу кримських татар, але особливої громадської підтримки так і не отримав; як і «Міллі-фірка», «Себат» сприймався лише як маргінальний інструмент для критики Меджлісу, не більше (чим ця організація в дійсності й була). У подальших

заходах «антимайданівців» представники «Себату» постійної участі вже не брали; особливою підтримкою серед кримськотатарської громадськості «могильовські татари» також не користувалися.

Кривава розв'язка подій на Майдані, в ході якої було вбито понад сотню протестуючих, викликала значний резонанс і серед мусульманської спільноти. Muftiй ДУМУ «Умма» Саїд Ісмагілов був очевидцем подій 18–20 лютого й відвідував Свято-Михайлівський Золотоверхий монастир, куди приносили тіла загиблих (з'явилася інформація, що серед них могли бути мусульмани). У зверненні ДУМУ «Умма», датованому 19 лютого 2014 року, зазначалося, що «мусульмани України просять сторони конфлікту зупинити насильство та відновити мирні переговори». Також було відзначено небезпеку сепаратизму, заклики до якого вже лунали з Криму: «Закликаємо співгромадян відстоювати єдність і неподільність країни, давши відсіч сепаратистським настроям і заявам окремих діячів».⁴⁹ Відповідну тематику мали й п'ятничні проповіді, які читалися муфтієм ДУМУ «Умма» Саїдом Ісмагіловим.

Виступив із заявою й муфтій ДУМК Еміралі Аблаєв. За його словами, усіх, хто загинув у протистоянні, слід ховати прямо на Майдані Незалежності: «Братська могила в центрі

Муфтій ДУМУ «Умма» читає лекцію у «Відкритому університеті Майдану» (січень 2014 р.)

Києва завжди нагадуватиме всім про трагічні події, яких не було за всю історію Незалежності України. Братська могила на Майдані стане символом боротьби українського народу за демократичні цінності, а також завжди нагадуватиме про те, що влада в державі належить народу».⁵⁰ Фактично в цих словах муфтій запропонував визнати загиблих на Майдані «мучениками» в ісламському розумінні цього слова: згідно з традицією, за можливості *шугада'* («мучеників») слід ховати на місці їх мучеництва.

Інші релігійні організації мусульман України спеціальних заяв з цього приводу не публікували. Певні коментарі, утім, були зроблені представниками організації «Хізб ат-Тахрір» («ХТ»), яка на той час нараховувала декілька тисяч

послідовників у Криму. Оскільки представники «ХТ» традиційно займали позицію ізоляціонізму стосовно політичних процесів, участі у «Євромайдані» чи мітингах «Антимайдану» вони не брали. 22 лютого 2014 року на сайті «ХТ» в Україні з'явилося доволі розлоге «пояснення» подій, які відбуваються в Україні. Аналізувався передусім геополітичний контекст (Україна як арена боротьби США, ЄС і РФ), про внутрішні чинники протестів практично не йшлося. Висновок, зроблений авторами «пояснення», є типовим для «ХТ»: «Становище в Україні заспокоїться тільки з появою на світовій арені Халіфату, який поверне свою колишню владу в Криму й прилеглих регіонах. Тоді ситуація стабілізується, і знову добро пошириється у всіх куточках світу. Адже іслам – це милість для всього людства».⁵¹ Приблизно в такому ж дусі витримано й «пояснення», датоване 11 березням 2014 року, вже з акцентом на ситуацію в Криму.⁵² Складається враження, що на той час зміни в Україні були для «ХТ» лише одним із виявів глобальних геополітичних баталій, у яких послідовники цієї організації не вбачали для себе особливого інтересу, продовжуючи «ідеологічну роботу» з пропаганди ідей «Халіфату».

Логічним продовженням участі окремих представників мусульманської спільноти України в подіях Євромайдану стало балотування на позачергових виборах до Верховної Ради України 26 жовтня 2014 року. Муфтій ДУМУ «Умма» Саїд Ісмагілов входив до першої десятки кандидатів від Всеукраїнського політичного об’єднання «Україна – єдина країна». Партія набрала 0,12% (19 836 голосів виборців);

найбільше – в м. Києві (0,29%) і закордонному виборчому окрузі (0,33%). Балотувалася у Верховну Раду України (шляхом самовисування, в одномандатному виборчому окрузі № 136) і Аміна Окуєва. У програмі кандидат зверталася переважно до теми військового конфлікту на Сході України, мотивуючи своє рішення балотуватися до Верховної Ради України необхідністю очищення влади: «Перебуваючи на фронті у складі батальйону “Київ-2”, я отримала повідомлення, яке змусило мене тимчасово повернутися до рідного міста. Я дізналася, що до складу нової Верховної Ради рветься безліч ворогів України, які захищають інтереси сусідньої держави. Мої побратими віддають своє життя за Україну, за мир, за кожного відданого українця, а не за тих шахраїв та корупціонерів, які рвуться до влади, аби й надалі збагачуватися за рахунок звичайних громадян».⁵³ У підсумку Аміна Окуєва набрала 3,72% (2186) голосів. Утім пройшли до парламенту на виборах 2014 року два кандидати, які представляють Меджліс кримськотатарського народу, – Мустафа Джемілев і Рефат Чубаров.

Цікаво простежити й міжнародну реакцію на події, що відбувалися в Україні у листопаді 2013 й лютому 2014 року, насамперед з боку зарубіжних ісламських об'єднань і медійних ресурсів. Передусім слід згадати заяву руху «Брати-мусульмани», поширену 20 лютого 2014 року. Заява мала назву «Українська криза виявила подвійні стандарти Заходу» й починалася зі слів: «Наразі в Україні відбувається народна революція проти уряду. Не вдаючись до аналізу причин цього, ми бажаємо, щоб вона завершилася мирним

демократичним шляхом, поважаючи волю народу. Це наша чітка позиція щодо будь-яких розбіжностей у різних країнах світу». «Брати-мусульмани» засудили насильство проти демонстрантів, підтримуючи санкції, які почав запроводжувати Захід проти керівництва України. Разом із тим, у заяві містилося посилання на єгипетські реалії: Захід, мовляв, чинить справедливий тиск на «злочинну владу» в Україні, але закриває очі на ті репресії, яких зазнають мусульманські активісти в Єгипті після приходу до влади військової диктатури на чолі з Абд аль-Фаттахом ас-Сісі.⁵⁴ Підтримували подібний підхід і деякі популярні арабомовні ісламські ресурси; наприклад, Амр Мухаммад у статті «Україна: вулична демократія найсильніша!» відзначав, що українцям слід винести уроки з подій «арабської весни», яка у багатьох країнах зазнала невдачі.⁵⁵ Велику арабомовну статтю іншого автора, Ахмада Амра опублікував і саудівський часопис *Аль-Байян* (виходить у Великобританії).⁵⁶

Найбільш популярні медіа країн Перської Затоки («Аль-Джазіра», «Аль-Арабія») також досить активно висвітлювали події в Україні, в цілому позитивно оцінюючи «Революцію гідності», а пізніше розглядаючи події навколо Криму як незаконну окупацію; на сайті «Аль-Джазіри», зокрема, було опубліковано аналітичні матеріали Усами Турабі, в яких розглядалися події в Криму.⁵⁷ Дещо іншу тональність мали матеріали, які в період Євромайдану поширювали офіційні медіа Ірану (часто дублюючи штампи російської пропаганди). У таких самих тонах про Україну

писало їй ліванське інформагенство, пов'язане із рухом «Хізбулла».⁵⁸

Серед мусульманських організацій пострадянського простору підтримку «українській революції» висловило керівництво Національної організації руських мусульман (НОРМ). У заявлі, поширеній 27 лютого 2014 року, підкреслювалася її роль мусульман у подіях: «Тепер, після того, як перемогла українська національна революція, в якій взяли активну участь мусульмани країни (кримські татари, татари, кавказці, етнічні українці та росіяни), агресивні реваншистські сили в Кремлі вирішили піти шляхом відторгнення від Вільної України її територій, використовуючи для цього фактор “російськомовного населення”».⁵⁹ Натомість найбільш впливові мусульманські організації РФ (Рада муфтіїв Росії та ін.) від самого початку розглядали ситуацію практично в тому ж руслі, що й офіційний Кремль. Так, заступник голови Ради муфтіїв Росії Дамір Мухетдінов у двох постах в своєму блозі («Украина: время собирать камни», «Украина в огне! Мое сердце полно болью...») публікував свої «спостереження» у звичних для російських медіа негативних тонах: «Близько 70% одеситів не підтримують ні владу, ні опозицію, а виступають саме проти українського неонацизму і євромайдану. В той самий день у Харкові пройшов антифашистський сход, а на антифашистському марші в Запоріжжі спалили опудало С. Бандери. У підсумку, євромайдан явно послужив справі згуртування російськомовних регіонів України. Важливо, щоб це протистояння не перейшло до громадянської війни».⁶⁰ Також Д. Мухетдінов «звертався» до українських

мусульман: «Основна провина лежить на праворадикальній частині опозиції, яка здійснює вбивства і відкрито проголосила себе спадкоємцями бандерівців, яка заради досягнення влади готова ввести країну в громадянську війну і хаос. Я закликаю всіх громадян України повернути процес в законне русло, вирішувати проблеми шляхом переговорів і голосування, а не насильства! Особливо хотілося б закликати до розуму мусульман, адже в нашій релігії немає нічого, гіршого анархії». ⁶¹ У подальших коментарях «офіційні» мусульманські структури РФ зверталися уже переважно до кримської тематики, радісно вітаючи «приєдання» Криму до складу РФ. Пізніше, уже від літа 2014 року, провідні організації російських мусульман долучаються до практичних кроків з подальшої інтеграції ДУМК до ісламського середовища РФ (перереєстрацію за «російським законодавством» та ін.).

Участь українських мусульман у подіях «Революції гідності» виявила не лише громадянську позицію окремих мусульманських спільнот, а й стала певним показником інтегрованості мусульман в українське суспільство. Цілком передбачувано, що ті мусульманські інститути, які виступали за активну соціальну й політичну участь своїх вірних, виступили й на підтримку Євромайдану. Долучилися до участі в «Революції гідності» й етнорелігійні спільноти, передусім кримські татари, включно із політичними й релігійними лідерами. На той час ДУМК перебувало в тісному зв'язку (точніше – в неформальному підпорядкуванні) Меджлісу кримськотатарського народу, а отже виступало водночас провідником і релігійних, і

національних інтересів мусульман – кримських татар. Певною мірою тут спрацював лоялізм ДУМК, адже якби Меджліс займав дещо нейтральну позицію, то, відповідно, і ДУМК обирав би зовсім іншу «політичну» лінію. Як, зрештою, і трапилося у окупаційний період.

Дещо іншим був досвід ДУМУ «Умма»; окрім платформи ісламського суспільного активізму, широко пропагованого як «Уммою», так і ВАГО «Альраїд», велику роль тут відіграла й особиста позиція муфтія Саїда Ісмагілова, який, разом із лідерами деяких місцевих громад, від самого початку заявив про підтримку «Революції гідності». Для ВАГО «Альраїд», яка через свої інформаційні ресурси активно висвітлювала події в Києві й інших місцях, «Революція гідності» багато в чому перегукувалася із нещодавніми (на 2014 рік) гаслами «Арабської весни», яка на той час принесла відчутні позитивні зміни для однієї країни – Тунісу. Ідея «поміркованості в ісламі» (*аль-васатийя фі ль-іслам*), яку ВАГО «Альраїд» і ДУМУ «Умма» пропагують від самого початку своєї діяльності, загалом розглядає демократію як систему вибору влади, якщо та діє на «ісламських принципах». Як наслідок, ідеологічна підстава була одним із чинників, заявляючи яким саме ДУМУ «Умма» стало провідником мусульман, налаштованих на проукраїнський лад.

Участь інших мусульманських організацій в подіях «Євромайдану» непомітна; звісно, були окремі представники (як у Києві, так і на «Євромайданах» великих міст), але на інституційному рівні участі в мітингах та інших акціях вони не брали. Деякі з них, зокрема *«Хізб ат-*

Taxrip» і салафітські організації, відсторонилися від «Євромайдану» виходячи з релігійних міркувань свого ізоляціонізму, альтернативного чи консервативного, інші, такі як ДУМУ, – виходячи з позицій лоялізму (беручи досить активну участь в діяльності ВПЦіРО). Певну роль тут могли відіграти й зв'язки із мусульманськими організаціями РФ, які ДУМУ мало на найвищому рівні (договори про співпрацю з різними муфтіятами, зокрема ДУМ Чеченської республіки та ін.), внаслідок чого організація зайняла позицію нейтралітету.

«Себат», який у грудні 2014 засвітився на київському «Антимайдані» й мав ознаки типового політичного проекту, створювався з метою «опозиції» до Меджлісу, а також, цілком можливо, подальшої участі в сепаратистських акціях. У подальшому розгортанні протистояння (зокрема в подіях на Майдані в лютому 2014 року) «Себат» уже не брав участі. Попри те, що окрім діячі «Себату» належали до салафізму, вбачати в їхніх діях «релігійну» мотивацію підстав немає (самі вони посилалися лише на так зване «вирішення проблем кримських татар урядом Януковича»).

Таким чином, на кінець лютого 2014 року, коли розпочалася початкова фаза окупації Криму, принаймні частина української мусульманської спільноти вже мала не тільки заявлені орієнтири своєї суспільно-політичної діяльності, а й певний досвід публічного позиціонування цих поглядів, передусім завдяки активній участі в «Революції гідності».

МУСУЛЬМАНИ КРИМУ В БОРОТЬБІ ЗА БАТЬКІВЩИНУ

Мусульманська спільнота Криму, відповідно до результатів як перепису населення (2001 рік), так і подальших досліджень, на початок 2014 року нараховувала понад 300 тисяч осіб. Це становило чи не половину всієї мусульманської громади країни; при чому основною групою кримських мусульман були і залишаються кримські татари. Загалом як рівень релігійності кримських татар,⁶² так і «мусульманський» чинник в Криму⁶³ описані в науковій літературі досить ґрунтовно; слід зауважити, що релігійні процеси в кримськотатарському середовищі перебували в тісному зв'язку з кримськотатарським національним рухом. І лише в 2000-х роках, коли в Криму з'явилися рухи транснаціонального типу (послідовники «Хізб ат-Тахрір», «ХТ»), салафізму, «хабашизму» та ін.), окрім релігійні групи почали спиратися сuto на релігійну ідеологію, відійшовши від націоналістичної риторики. Утім абсолютна більшість мусульман Криму залишалася в межах «етнорелігійного» дискурсу, в досить складно розділити «релігійне» й «етнічне». Але події 2014 року мали значний виплив саме на релігійне середовище, зокрема на діяльність провідних релігійних організацій мусульман Криму (насамперед Духовного управління мусульман Криму (ДУМК)).

У попередньому розділі було чітко показано, яким чином ДУМК, на той час пов'язане з Меджлісом, було залучено до подій «Революції гідності», відкрито підтримавши

євроінтеграційний курс та протести на Майдані. Утім уже наприкінці лютого 2014 року почали різко змінюватись умови діяльності ДУМК. Коли у Криму розпочалася активна фаза окупації (захоплення Верховної ради АР Крим, блокування військових частин та ін.) і стало зрозуміло, що ситуація складається не на користь української влади, мусульмани Криму почали налагоджувати стосунки із єдиновірцями з РФ. Але в таких умовах ДУМК виступав радше пасивним реципієнтом російських мусульманських «місій», які озвучували перед муфтієм перспективи подальшого співробітництва. Зрозуміло, що всі ці візити проходили не без підтримки влади РФ, яка розглядала релігійні структури російських мусульман як ефективний засіб тиску на кримських татар і ДУМК. Активний громадський спротив мусульман (акції під Верховною Радою Криму й уздовж доріг, допомога заблокованим українським частинам, організація кримськотатарської самооборони в деяких районах та ін.) не зміг переломити ситуацію, а участь лідерів Меджлісу в перемовинах з російською стороною також не принесла жодних істотних результатів.

Чи не першою до Криму завітала делегація Ради муфтіїв Росії. Це відбулося 27 березня 2014 року, коли симферопольський аеропорт уже знаходився під контролем «зелених чоловічків». Риторика, до якої вдавалися мусульмани РФ, відповідала позиції російської влади: «Всевишній розпорядився таким чином, що Крим увійшов до складу Російської Федерації, в зв'язку з чим кримськотатарська нація вливається у двадцятимільйонну

умму Росії», – заявив муфтій Равіль Гайнутдін.⁶⁴ Уже наприкінці квітня в Криму розпочала роботу постійна місія Ради муфтіїв Росії; декілька разів Крим відвідував заступник муфтія Равіля Гайнутдіна Дамір Мухетдинов, працювали також інші фахівці з апарату Духовного управління мусульман Російської Федерації, допомагаючи перереєстровувати ДУМК уже під назвою «Духовне управління мусульман Республіки Крим та м. Севастополь» («ДУМКіС»). Уже навесні 2014 року стало зрозуміло, що особисто муфтій «ДУМКіС» Еміралі Аблаєв та його колеги налаштовані на повноцінну співпрацю з російськими мусульманами. Уже в червні 2014 року Крим відвідав і муфтій Центрального Духовного Управління Мусульман РФ Талгат Таджуддін.⁶⁵ З того часу «ДУМКіС» став об'єктом відвідин з боку мусульманських організацій РФ, місцем для проведення різних конференцій та ін.; активізувалася співпраця «ДУМКіС» із мусульманськими навчальними закладами РФ. Практично всі викладачі-турки, які працювали в мечетях і медресе Криму, були змушені залишити регіон. До кінця 2014 року релігійна мережа Криму була цілком переорієтована на Російську Федерацію (як у питаннях освіти, так і хаджу, який мусульмани Криму почали здійснювати за російськими паспортами). Міжнародна співпраця значною мірою втратила колишню інтенсивність – Крим практично не відвідують представники мусульманських організацій з-поза Російської Федерації. Загалом «ДУМКіС» став одним із регіональних муфтіятів РФ, послідовно демонструючи позицію лоялізму. Підтвердженням цього, зокрема, є й тісна

співпраця «ДУМКіС» із російськими спецслужбами, зокрема оприлюднений Ленуром Іслямовим скандалний лист муфтія Еміралі Аblasева до «кримського відділку» ФСБ з проханням «вжити заходи» до мусульман, які начебто належать до «ХТ». ⁶⁶ Слід зауважити, що у відповідній заявлі прес-служба «ДУМКіС» фактично підтвердила достовірність цього документу. ⁶⁷ Джерела з Криму свідчать, що на початку окупації «ДУМКіС» брав на себе зобов'язання триматися ізоляціоністської позиції в політичних питаннях (займатися суто «релігійними» справами), але, що цілком логічно, буквально в перший же рік почав демонструвати показовий лоялізм.

У 2015 році, за підсумками подій у Криму, було проведено інтер'ювання практикуючих кримських татар із різних регіонів півострова. На питання про те, як вплинули події 2014 року на релігійне життя кримських татар, Рефат ⁶⁸ відзначає як позитивні, так і негативні моменти:

«Серед негативних – припинили свою діяльність викладачі релігії з Туреччини, [проводяться] обшуки в будинках кримських мусульман, списки забороненої літератури, переслідування представників різних релігійних течій і організацій, створення і активна діяльність Таврійського муфтіяту, в школах Криму немає викладання «основ ісламської культури» (незважаючи на те, що так належить за законодавством).

Позитивні моменти – приділення уваги з боку влади ісламській спадщині Криму (популяризація релігійних об'єктів), збільшилася кількість релігійних заходів, [відбулася] наукова-практична конференція, присвячена

ісламу в Криму (мечеті хана Узбека, Зинджирли медресе), впровадження проектів духовного розвитку молоді. Свята Ораза Байрам і Курбан Байрам стали державними святами в Криму (чого не було при Україні), збільшилася кількість квот для паломників на здійснення хаджу, розпочалося будівництво соборної мечеті Джума-Джамі в Сімферополі, з'явилися тісні контакти з мусульманами Росії (Татарстан, народи Кавказу та ін.)». Інший мусульманин, Енан, відповів: «В цілому можна говорити про те, що стан мусульман Криму прийшов у стабільно-напружене становище. Життя загалом сильно не змінилося, але всі розуміють, що в будь-який момент у будь-якого мусульманина (практикуючого) можуть початися проблеми. Катастрофічного занепаду немає, але регрес очевидний, враховуючи, що закрилися кілька ісламських навчальних закладів (в Старому Криму, Червоноївардійському і в Кольчугіно), турецьких вчителів релігії відправили на батьківщину і так далі. З іншого боку, ми можемо спостерігати активізацію ДУМК у проведенні різних заходів, уроків, конференцій, але причина цього (як я думаю) полягає в тому, що різні ісламські течії звели свою активність до мінімуму і ДУМК якось заповнює цей вакуум».

На питання про те, які проблеми з'явилися чи вирішилися внаслідок російської окупації півострова, мусульманин Сейран відповів так: «Довгі роки кримські татари домагалися будівництва Соборної мечеті в столиці Криму, але влада не йшла на зустріч. В цьому році будівництво почалося. Тобто одна проблема почалася

вирішуватися. Збільшення квот для хаджу теж відіграє позитивну роль. Утисків людей через бороду або ж хіджаб не спостерігається».⁶⁹

Як відомо, типовою російською практикою, яка з'явилася й в окупованому Криму, є контроль за проповідями, зокрема відвідування п'ятничної молитви законспірованими агентами спецслужб (або вербовка з прихожан мечеті). Мешканець одного із райцентрів Криму Енан повідомляє: «У нас в місті ще в травні 2014 постійних відвідувачів мечеті викликали на допити до відділення міліції, знімали відбитки пальців, причиною виклику було те, що люди постійно відвідували мечеть». «Їх одразу видно, цих людей, які приходять до мечеті з метою

*Обшуки у кримських татар в окупованому Криму (2015).
(грудень 2014 р.)*

перевірки <...> Вже народ навчився їх вирізняти», – розповідає Айдер із Симферополя. Як наслідок, дещо змінилася й тональність проповідей у мечетях Криму: «Певною мірою [zmіни] помітні. У проповідях більше

йдеться про єдність, згуртованість, терпіння, про складні часи для мусульман, а також проповіді про вчинення благих справ, подаяння милостині (*sadaqa*)», – розповідає Рефат. Практикуючий мусульман Енан відзначає, що кризові події навіть призвели до збільшення кількості мусульман у мечетях: «Дійсно, багато молодих людей почали більше цікавитися релігією, поміняли свої погляди на те, що відбувалося і відбувається в нестабільному ісламському світі». Рефат, у свою чергу, наводить ще одне важливе спостереження: «У деяких мечетях не видно окремих представників різних релігійних течій, заборонених в Росії».⁷⁰ Співпраця колишнього ДУМК із російською владою, судячи з відповідей інтерв'юючих, викликала суперечливі думки у багатьох кримських татар – дехто сприйняв це як «вимушений захід», інші сподіваються, що це допоможе вирішити проблеми кримських татар, ще якось частина ставиться до таких стосунків з підозрою; визначити точне співвідношення цих груп проблематично, оскільки проведення соціологічних досліджень в окупованому Криму не видається можливим.

Враховуючи численні факти обшуків у кримських татар, викрадення й зникнення (як це сталося з Решатом Аметовим у березні 2014 року), заведені кримінальні справи й інші факти переслідувань, зафіковані протягом уже майже двох років окупації, стратегія РФ у ставленні до кримських мусульман стає цілком очевидною. Передусім це лоялізувати «ДУМКіС» (що уже зроблено), перетворивши його на провідну мусульманську структуру, а всі альтернативні рухи витіснити за межі півострова,

починаючи від «ХТ» й закінчуючи салафітами. Розголос навколо судових справ проти деяких кримських мусульман (станом на жовтень 2016 року таких було вже понад два десятки) за звинуваченням в «екстремізмі», як не парадоксально, у цій стратегії також грає на користь окупаційній владі – створюється атмосфера страху, прищеплюється думка про те, що лише лояльна позиція дозволить практикуючому мусульманину уникнути проблем із «законом». На жаль, залишається нез'ясованою й доля десятків зниклих безвісти кримських татар.

Серед затриманих – і звинувачені в «організації масових заворушень», а саме проукраїнського мітингу під стінами Верховної Ради Криму 26 лютого 2015 року (Ахтем Чийгоз, Муєтдін Алівапов, Муслім Алієв, Алі Асанов, Енвер Бекіров, Мустафа Дегерменджі, ЕмірУсейн Куку, Нури Прімов, Ферат Сейфуллаєв, Емір Усеров, Талят Юнусов) і в «участі у діяльності терористичної організації» (Зеврі

Абсейтов, Енвер Мамутов, Ремзі Меметов). Групу осіб (Руслан Зейтуллаєв, Ферат Сейфуллаєв, Рустем Вайтов і Нури Прімов) у вересні 2016 року було засуджено до різних строків ув'язнення Північно-Кавказьким військовим судом (м. Ростов-на-Дону).⁷¹ Фіксуються й випадки «підкидання» релігійної літератури в мечеті, де проводилися обшуки, передусім книг Мухаммада бін ’Аблль-Ваггаба, які входять до «Переліку екстремістських матеріалів», який щороку оновлюється Міністерством юстиції РФ. У звіті Головного управління зовнішньої політики Європарламенту за 2016 рік відзначаються такі тенденції: «Меншини, зокрема українці й кримські татари, зіткнулися із систематичним

порушенням їхніх політичних, громадських, культурних прав як особи, що асоціюються із «ворожою» українською державою. Оскільки переслідування і дискримінація у Криму є всеохоплюючою й стосується багатьох сфер, зокрема релігійних, політичні поглядів, а також ідентичності, кримські татари часто розглядають свої права як порушені через те, що вони водночас мусульмани й противники окупації. Навіть до політично неактивних кримських татар або тих, хто не належить до заборонених Росією ісламських рухів (наприклад «ХТ»), можуть бути застосовані обшуки, допити, затримання й арешт». ⁷² Цікаво, що під репресії потрапили й ті кримські татари, які в подіях 2013–2014 року були противниками Євромайдану; наприклад, у січні 2015 року за звинуваченням у «махінаціях землею» був заарештований Сейдамет Гемеджі, один із лідерів «Себату» (який брав участь у мітингах Антимайдану в Києві).⁷³

Спільна акція «Альраїду», ДУМУ «УММА» і Muslime Helfen (Німеччина) з допомоги переселенцям (лютий 2016)

Уже в 2014 році, розуміючи свої перспективи в полі російського законодавства, Крим почали залишати як представники різних релігійних груп (члени «ХТ», салафіти), так і кримські татари з традиційною релігійністю, але з відверто проукраїнськими поглядами. Станом на кінець 2016 року, за приблизними оцінками організації KrymSOS, в Україні нараховувалося від 15 до 25 тисяч переселенців-кримських татар⁷⁴ (офіційні ж цифри нараховують 25 тисяч кримчан загалом). Основними напрямами внутрішньої міграції стали Херсонська обл., Вінницька обл., Львівська обл. та м. Київ. До цих регіонів переїхало більше половини кримськотатарських переселенців, уже в 2014–2015 роках сформувавши етнорелігійні громади. Цікаво, що конфесійна ідентичність також спрацювала у виборі місця для міграції – послідовники «ХТ» переважно облаштовувалися на Львівщині, салафіти – на Вінниччині й Києвщині;

мусульмани світської чи «традиційної» ханафітсько-матуридитської орієнтації переселялися на Херсонщину чи до міста Києва.

Мотиви, які спонукали мусульман до переїзду, були пов'язані з релігійними й політичними переконаннями (у випадку з послідовниками «ХТ» й палафітів – радше релігійними). Опитування, які проводилися наприкінці 2016 року, показали, що більшість «практикуючих» мусульман їхали до «материкової» України саме з метою забезпечити свободу віросповідання. Уже в березні 2014 року в Криму почалися перші обшуки й допити; було затримано проповідника Валіда Абу Юсуфа (Івана Селенцова), відомого за його діяльність із поширення перекладів Корану російською. Пізніше йому вдалося виїхати на материк; у травні місяці розпочався й масовий виїзд послідовників «ХТ».

Провід «ХТ», передусім керівник інформаційного офісу цього руху в Україні Фазил Амзаєв та інші лідери, переїхав до Дрогобича (Львівська обл.). За їхніми даними, кількість кримських татар у цьому місті вже становить 140 осіб; у інтерв'ю представники «ХТ» й мусульмани-салафіти наголошують, що місто загалом сприйняло їх гостинно, а причиною виїзду з Криму були страхи переслідування саме на релігійному ґрунті.⁷⁵ Та й нині, враховуючи те, що чимало послідовників «ХТ» мають родичів у Криму й бояться репресій з боку окупаційної влади, більшість із них не висловлюються публічно й зазвичай утримуються від коментарів. Утім Провідний спікер «ХТ» Фазил Амзаєв протягом 2016 року зробив чимало заяв (як у пресі, так і на

приналежних «ХТ» медійних ресурсах), які стосувалися порушень прав мусульман в окупованому Криму. Так, Фазил Амзаєв стверджує, що причиною заборони «ХТ» в РФ є той факт, що «Росія оголосила війну будь-якому інакодумству, і не важливо, чи є воно релігійним, політичним чи ідейним. Мусульмани стали жертвою цієї російської війни, в ході якої заборонено багато організацій»⁷⁶. Сам Фазил Амзаєв розповідає про виїзд з Криму так:

«Специфіка моєї діяльності в статусі голови Інформаційного офісу “Хізб ут-Тахрір” в Україні вимагає постійного доступу до ЗМІ, експертів і державних органів. У нинішніх кримських реаліях це неможливо. Тому як тільки стало зрозуміло, що російський чобіт залишиться в Криму надовго, було прийнято рішення, щоб я перебрався на материкову Україну і був доступний для всіх бажаючих. Через тиждень після підписання т. зв. договору про входження Криму до складу Російської Федерації я покинув територію Криму і перебрався в Львівську область. Будь-яких ілюзій щодо новоспечених російських властей в Криму я не відчував, для мене було ясно, що репресії щодо нашої організації в Криму є лише питанням часу».⁷⁷

Окрім «ХТ» Крим залишили й відомі салафітські проповідники – Елімдар Хайруллаєв (відомий як шейх Сулайман, голова Асоціації мусульман України (АМУ), Арсен Джелілов (відомий як Абу Яхъя Кримський), переїхавши до Києва й зорганізувавши активну діяльність на новому місці. Загалом події окупації Криму привели до того, що представники деяких ісламських рухів, які раніше

тималися ізоляціоністської позиції стосовно політики в «немусульманській» державі, дещо пом'якшили риторику стосовно України й натомість стали більш агресивними опонентами дій російської влади (особливо на тлі сирійського конфлікту). Окрім салафіти пізніше долучилися до військової операції на сході України.

Кримські татари, не пов'язані зі згаданими рухами, мотивували свій виїзд на материк різними причинами. Сервер Зейнідінов, голова громадського об'єднання «Кримські татари Волині» (м. Луцьк), у відповідь на питання, чому довелося залишити Крим, розповів:

«Можна було б узяти громадянство Росії, паспорт, вважати це все “аусвайсом” і бути зі своїм народом та не залишати Батьківщину. Але я й моя сім'я не змогли пройти через це. Є й економічний бік справи – я займався фермерством у північному Криму, зараз там немає води для зрошення, ринок збути залишився тільки внутрішній, та й туриста, якого потрібно було годувати, також немає».

Сервер також позитивно відгукується про свою нову «малу Батьківщину», а саме Луцьк і Волинь:

«Волинь нас зустріла й прийняла добре, я дуже вдячний волинянам. На той момент було важке економічне становище в країні, на Сході вже стріляли, волиняни ховали своїх синів і при цьому протягували руку допомоги нам, переселенцям. До нас, до кримських татар, ставлення хороше, ці події показали, що кримські татари – патріоти своєї країни. Раніше нас просто не чули, та й попередня влада нічого не робила для консолідації нації».

За словами Сервера, місцева влада йде на зустріч і в питаннях, пов'язаних із релігійним чинником у житті кримських татар:

«П'ятничні, святкові намази поки збираємося у когось у дома й проводимо. Нас в Луцьку мало, всього 4 родини, але є мусульмани – представники інших національностей, і оскільки ми однієї віри – ми все більше і більше спілкуємося. Треба, щоб була релігійна громада, тоді можна буде говорити з владою про виділення землі під мечеть або приміщення під мечеть, думаю з цим проблем не буде. У нас не так давно помер чоловік, кримський татарин, і виявилося, що в Луцьку немає мусульманського кладовища, довелося везти до Львова і ховати там. Після цього я обзвонив мусульманські діаспори в Луцьку і дізнався, що є проблема з похованнями та що буде добре, якщо з'явиться мусульманське кладовище. Я написав звернення до влади від імені мусульман, які проживають на Волині, про виділення землі для поховань, для тих, то сповідує іслам. І на першій же сесії прийняли рішення про виділення сектора на міському кладовищі». ⁷⁸

Утім слід зауважити що подекуди мусульмани-переселенці стикалися з проблемами, оскільки місцеве населення (під впливом медіа) мало чимало упереджень стосовно мусульман; не вирізнялася розумінням складності релігійних питань і місцева влада, яка також не звикла до полірелігійності в регіоні. Так, уже з березня 2014 року більше сотні салафітів-кримських татар облаштувалася в гуртожитку в селі Нова Гребля Калинівського району на Вінниччині; на початку виникали деякі проблеми в стосунках

з місцевими, які сприймали з недовір'ю гостей, вперше стикаючись із мусульманською релігійністю в її практичному варіанті (закритий одяг жінок, жорсткі поведінкові норми у чоловіків). У нещодавніх інтерв'ю переселенці вже розповідали, що «ми завжди намагаємося вирішити проблеми за допомогою діалогу, тому що ми вважаємо, що інакше ніяк, адже ніхто не знає, скільки нам доведеться тут жити. Бували випадки, коли виникали конфлікти з місцевим населенням, але це було тільки на початку нашого проживання тут, і ми розуміли, що таке можливо, оскільки у нас трохи різна культура, але зараз ми вже звикли один до одного і все добре».⁷⁹ Але вже зараз стає актуальним питання будівництва нових мечетей на західній Україні, реєстрації нових релігійних громад, і, судячи з усього, цей шлях також не буде простим. А оскільки представники як «ХТ», так і салафітських громад схильні до розбудови власних мусульманських інституцій (медресе, мечетей, видань, релігійних управлінь), це вимагатиме пошуку компромісів як з місцевою владою, так і з членами інших релігійних організацій. Проблемами переселенців і незаконно ув'язнених кримських татар протягом двох років активно займається громадська ініціатива «КримSOS», створена в лютому 2014 року, яка пізніше набула статусу виконавчих партнерів Агентства ООН у справах біженців (UNHCR). Представники організації (Алім Алієв, Таміла Ташева та ін.) докладають значних зусиль і для міжнародної підтримки, готуючи звіти про ситуацію з правами людини (зокрема й релігійними) в окупованому Криму.^{1 80}

¹ Див. www.krymsos.com.

Разом із окупацією Криму з'явився й новий виклик для релігійного середовища материкової України – неможливість представництва кримських мусульман у Всеукраїнській раді церков і релігійних організацій (ВРЦіРО). Станом на початок 2014 року до ВРЦіРО входили Еміралі Аблаєв як «муфтій мусульман Криму» і Ахмед Тамім як «муфтій України» (самопроголошені титули). Утім, на відміну від Ахмада Таміма, Еміралі Аблаєв не був частим учасником зустрічей ВРЦіРО: окрім необхідності долати велику відстань (засідання проходили в Києві), ДУМК мало цікавили події на материковій Україні.

Із початком окупації Криму постало питання – чи вилучати з лав ВРЦіРО Еміралі Аблаєва. Зрозуміло, що навесні 2014 року, коли ДУМК ішле не зайняв відверто проросійських позицій, ні про яке вилучення не йшлося. З іншого боку, стало цілком зрозуміло, що Еміралі Аблаєв не братиме участь у діяльності ВРЦіРО, про що, власне, він і сам заявив, направивши до секретаріату ВРЦіРО лист із проханням передати його повноваження на представництво мусульман Криму муфтію ДУМУ «Умма» Саїду Ісмагілову. Вибір Еміралі Аблаєва був невипадковим – ДУМУ «Умма» й ДУМК мали досить непогані стосунки, разом брали

участь у створенні Ради духовних управлінь і центрів мусульман України (2009 рік). ВАГО «Альрайд», не без підтримки якого й з'явилося ДУМУ «Умма», надав величезну спонсорську допомогу під час будівництва нових мечетей у Криму. Зважаючи на те, що ДУМУ «Умма» мало зареєстровану громаду в Криму, а також на

авторитет і медійну популярність Саїда Ісмагілова делегування йому цих повноважень виглядало цілком логічним. Утім 22 червня 2014 року до участі в засідання ВРЦіРО Саїда Ісмагілова допущено не було. Врешті-решт лист Аблаєва не було прийнято (попри українську печатку там використовувалась уже «юридично» нова російська назва ДУМК – «Духовне управління мусульман Республіки Крим і міста Севастополь», тобто формально були підстави вважати документ невідповідним українському законодавству). Оскільки ВРЦіРО виходить із принципу одностайності, то для того, щоб допустити до участі в його засіданнях муфтія Саїда Ісмагілова, потрібна була згода усіх членів; утім проти висловся муфтій ДУМУ Ахмед

Координатор «КримSOS»

Алім Алієв

Тамім, очільник Української православної церкви Московського патріархату Онуфрій та представники деяких протестантських громад.⁸¹ Хоча ситуація неодноразово обговорювалася як у пресі, так і в експертному середовищі (зокрема на заходах, які проводило в Україні Бюро з демократичних інститутів і прав людини ОБСЄ у 2015–2016 роках), зміни так і не відбулися.

Отже, найбільша мусульманська група України – кримські татари – залишаються без представництва у ВРЦіРО. Дивно, що ВРЦіРО через позицію кількох членів позбавило кримських мусульман реального представництва, ігноруючи єдиний на сьогодні можливий шанс для збереження зв’язку із Кримом. Така ситуація стала наслідком складних державно-конфесійних стосунків в Україні, коли «ближчі до центру» релігійні структури мають більше важелів впливу на політику, ніж віддалені.

Виявом спротиву кримських татар російській окупації також стали події навколо Меджлісу кримськотатарського народу, які мали не тільки політичний, а й релігійний контекст. Вони супроводжувались посиленням протистояння між керівництвом Меджлісу й «ДУМКіС», коли стара система підпорядкування релігійної організації національному руху була фактично зруйнована, а провідники Меджлісу (Мустафа Джемілев, Рефат Чубаров, Синавер Кадиров) виїхали на материк.

Перші репресивні заходи проти Меджлісу розпочалися вже навесні 2014 року (вимоги зняти український прапор з будівлі в Симферополі, заборона на в’їзд Мустафі Джемілеву та іншим членам Меджлісу), а досягнули піку

вже в 2016 році, коли в Криму російська «влада» визнала Меджліс «екстремістською» організацією (пізніше, 29 вересня 2016 року, Верховний Суд РФ залишив це рішення кримського «суду» в силі). Впродовж цього часу час були і переслідування, і заяви, і розгорнута кампанія в російських ЗМІ з дискредитації членів Меджлісу. Цікаво, що муфтій Еміралі Аблаєв, який є членом Меджлісу, але обирається на цю посаду Курултаем (загальними зборами кримських татар), тривалий час зберігав нейтралітет; утім напруження зростало й у серпні 2015 року під час зустрічі в Анкарі стався конфлікт між Еміралі Аблаєвим та Рефатом Чубаровим; подробиці цього невідомі, але конфліктну ситуацію визнали обидві сторони. Еміралі Аблаєв, який прибув до Туреччини на зустріч із очільником Діянету, прокоментував епізод так: «Зустріч із Чубаровим носила спонтанний характер, тривала не більше 10 хвилин, і сталася, як кажуть “на ногах”. Про його приїзд я не знав, Рефат Чубаров не попередив про те, що він збирається зі мною зустрітися. На жаль, я так і не зрозумів сенсу нашої зустрічі, тому що по суті це був монолог Чубарова, і ми не встигли обговорити жодного питання, яке хоч якось могло вплинути на вирішення хвилюючих кримських татар проблем. Я не почув конкретних пропозицій із покращення матеріального становища кримськотатарського народу в Криму».⁸² Натомість Рефат Чубаров заявив, що «я піднявся в його номер, де у нас відбулася віч-на-віч 25–30-хвилинна розмова. Повторюю, в підкresлено спокійній і ввічливій формі, сидячи навколо журнального столика. Діалог, але ніяк не монолог. Знову ж, деталі діалогу розкривати не буду,

оскільки розумію, що вони іншим можуть нашкодити...».⁸³ Цілком передбачувано, Рефат Чубаров закидав Еміралі Аблаєву «колабораціонізм», на що той відповідав необхідністю захищати інтереси мусульман Криму в складних умовах. Вочевидь, саме влітку 2015 року, коли стало зрозуміло, що діяльність Меджлісу в Криму вже неможлива й окупаційна влада навіть не розглядає можливості для діалогу, стосунки між ДУМК і проводом кримськотатарського руху почали загострюватися. На тлі підйому проросійських «кримськотатарських» рухів (наприклад «Къырым»), на зборах яких був присутній і муфтій Криму, діяльності «Таврійського муфтіяту» й інших проросійських структур, будь-який позитивний контакт між ДУМК і Меджлісом був би неможливий.

Остаточний розрив стосунків між ДУМК (на той час уже перереєстрованим «ДУМКіС») припав на вересень 2016 року, коли розпочалася блокада окупованої Автономної Республіки Крим та міста Севастополя. Як відомо, ця блокада стала безстроковою мирною громадською акцією, ініційованою Мустафою Джемілєвим, Рефатом Чубаровим, кримськотатарськими активістами та українськими активістами з організацій «Правий сектор» та «Цивільний Корпус Азов». Акція була спрямована на блокування постачання товарів у тимчасово окуповані Росією

Координатор «громадянської блокади» Криму Ленур Ісламов

Автономну Республіку Крим та м. Севастополь. В ході акції було сформовано громадянське формування «Аскер» і батальйон імені Номана Челебіджихана (який досі не отримав офіційного статусу). Активним провідником блокадників, який фактично взяв на себе роль «польового командира», став кримськотатарський бізнесмен і політичний діяч Ленур Ісламов. На відміну від більш поміркованих Мустафи Джемілева й Рефата Чубарова він прямо заявив про необхідність створення власної кримськотатарської воєнної сили: «Ось, можливо, лише зараз кримськотатарський народ зрозуміє, що все-таки треба створювати власну армію. У нас є свої політичні сили, у нас є депутати Верховної Ради, але у нас немає власної армії. Тому ми повинні зробити так, щоб у нас була армія, в складі України, в особі батальйону Номана Челебіджихана. Ми хочемо створити новий напрямок в нашій національній політиці».⁸⁴ Станом на осінь 2016 року до лав батальйону

Голова Меджлісу кримськотатарського кордону Рефат Чубаров на адмінкордоні з окупованим Кримом (осінь 2015 р.)

входило уже декілька сотень осіб, діяльність «блокадників» висвітлювалася в медіа (прямі трансляції на телеканалі ATP), з'явився свій прапор і шеврони, окремі члени батальону мали стрілецьку зброю – автомати, ручні кулемети та ін. Перспективи батальйону в нинішніх умовах залишаються туманими, оскільки українська влада вочевидь не бачить шляхів легалізації якихось «національних формувань». Міністр внутрішніх справ України Арсен Аваков, зокрема, заявляв: «Я добре знаю переважну кількість цих активістів, але моє переконання у тому, що кримський татарин, як і будь-який інший громадянин України, повинен бути у складі регулярного підрозділу українських Збройних сил, Національної гвардії або поліції».⁸⁵

Сам Ленур Іслямов (разом із іншими релігійно налаштованими учасниками блокади) позиціонує свою боротьбу за повернення Криму саме як джігад («боротьбу на шляху Аллаха») й заявляє про готовність бійців «померти як шагіди». ⁸⁶ У заявах блокадників лунали й прямі звинувачення муфтія Криму у віровідступництві, озвучені одним із турецьких учасників (ефір телеканалу АТР від 9 січня 2016 року). Навіть Мустафа Джемілев, зазвичай поміркований у цих питаннях, прямо заявив, що

Слова з гімну «Ант Еткенмен» («Я присягнув») і портрет Номана Челебіджихана на акції «громадянська блокада Криму»

«Еміралі Аблаєв давно вже не муфтій мусульман Криму, а боягузлива і дешева лялька в руках окупантів». ⁸⁷

Свого апогею конфлікт набув після так званої «енергоблокади» Криму, коли унаслідок підриву електричних опор ЛЕП півострів було відімкнено від електропостачання з України (22 листопада 2015 р.). 12 січня 2016 року «ДУМКіС» опублікував на своєму сайті

фетву (богословсько-правове рішення), в якому відреагував на дії блокадників. Це був чи не перший прецедент в історії цього духовного управління, коли видана ним *фетва* прямо стосувалася військово-політичних подій.

Народний депутат України Мустафа Джемілев на адмінкордоні з окупованим Кримом

Необхідно детально розглянути цей документ, на якій посилалися й учасники проросійської конференції «Нові виклики мусульманській уммі Криму» (відбулася 16 січня 2016 року за участі практично всього ісламського істеблішменту РФ – муфтіїв Ради муфтіїв РФ, ЦДУМ, Татарстану, Чечні та ін.), де в звичному для публічного дискурсу РФ стилю було «підтримано» одне, в даному випадку позиція Еміралі Аblaєва, а також «засуджено» інше, зокрема участь кримських татар у «незаконних збройних формуваннях». ⁸⁸

За словами авторів фетви, підставою для її видання стали заяви в ефірі телеканалу АТР (від 9 січня 2016 року) про те, що, «батальон [ім. Номана Челебіджихана] воюватиме за повернення Криму до складу України, і всі, хто помре в цій війні, названий «джігадом», будуть оголошенні «шахідами», тобто «мучениками», яким забезпечене місце в раю. Крім того, учасники громадянської блокади Криму оголосили Муфтія Криму хаджі Еміралі Аблаєва, який закликає кримських татар до добросусідства і мирного життя на своїй землі, «мушріком», тобто «віровідступником» з винесенням смертного вироку».

Послуговуючись «одностайною думкою факіхів і судженнями за аналогією» (тобто *іджмою* і *кійясом*), автори фетви озвучують декілька позицій. Передусім розводять такі поняття як *джігад* і *китталь* («збройна боротьба»), наголошуячи, що *джігад* – це передусім духовне, а *китталь* – це начебто за Кораном війна. Насправді ж Коран у багатьох місцях (Коран, 2:190) позначає *китталь* як форму *джігаду*, та й у класичних ханафітських визначеннях цього поняття вживається саме *китталь*. Абу Бакр аль-Кассані аль-Ханафі (пом. 1191) пише, що *джігад* – це докладання зусиль в битві (*бі ль-китталь*) на шляху Аллаха, Великого і Могутнього, за допомогою душі, майна, мови або чогось іншого.⁸⁹ Далі автори фетви зауважують, що *джігад* можливий лише тоді, коли «неможливо слідувати релігії Аллаха», тоді як у Криму начебто усі п'ять стовпів ісламу виконуються мусульманами без жодних утисків; фетва також містить абстрактні тези про те, що «*джігад* оголошує лише

правитель ісламської держави», «не можна вважати джігадом війну за передачу території від однієї держави до іншої». Висновок авторів фетви простий: «Отже, ведення джігаду, включаючи участь у так званих “батальйонах” та інших збройних формуваннях, на цій території [в Криму] неприпустимо – харам». Проблеми системного переслідування й порушення прав окремих груп мусульман у РФ загалом і в окупованому Криму зокрема, а також дії країни-агресора на Донбасі (унаслідок чого чимало мусульман мусили виїхати з регіону, а це, в свою чергу, може бути підставою для джігаду) у фетві, звісно, розглянуто не було; за логікою фетви, «ДУМКіС» мало би ще засудити службу кримських татар у армії РФ, але не зробило цього зі зрозумілих причин, а саме з переваги політичного лоялізму над пріоритетами ханафітського права.

Учасники «громадянської блокади» Криму (осінь 2015 р.)

Дуже показовим у фетві став аналіз конкретного факту – так званої «блокади» Криму. Автори фетви стверджують: «Заклики до продовольчої і енергетичної блокади мирного населення Криму, включаючи і кримських татар, є тяжким гріхом. Здійснення блокади окремо взятого регіону або місцевості з мирним населенням є однозначно забороненою дією в ісламі. На це вказують богослови всіх мазгабів». Автори документу дають і посилання на відповідне джерело, яке, за їх переконанням, забороняє «блокаду»: «Муг’ні’ль-мухтаадж 4/297». Виникає питання, чи насправді в середньовічному ісламському правовому тексті вживається поняття «блокада», яке воно має значення і в якому сенсі «її здійснення є тяжким гріхом». Вочевидь, ідеться про працю *Муг’ні’ль-мухтадж іля ма’ріфа ма’анан алфаз аль-мінгадж* («Багатство того, хто потребує знання смислів слів “Методу”»), шафіїтського правознавеца

وَتَبْجُورُ جِنَانَ الْكُفَّارِ فِي الْبَلَادِ وَالْقِلَاعِ وَإِرْسَالُ النَّاسِ عَلَيْهِمْ وَرَتْقَتِهِمْ بَارِ وَمَنْجِينَ وَلَبِسَتِهِمْ
فِي الْخَلْدَةِ، لَمَّا كَانَ لِهِمْ سُلْطَمْ أَبْرَزَ أَوْ تَاجَرَ بَلْذَاتِكَ عَلَى التَّذَفِ.

(ويحوز حصار الكفار في البلاد) والمعصرون (والقلاع)، وإرسال النساء عليهم، ورثقهم بار ومجني، وما في
عمر ذلك من عدم يربوهم، وقطع النساء عنهم، وإنما يربون لم حصار علىهم ولو كان فيهن نساء، ورسان القلعة
تمال (وتحلوفهم وأختبرونهم)^{۷۰}، وفي الصحيحين: «لَمَّا خَاطَرَ أَقْلَلَ الطَّافِقَ»^{۷۱}، وروى البرهاني^{۷۲}: «لَمَّا
لَقِبَتْ عَلَيْهِمُ الْمَنْجِينَ»، وقبس به ما في معناه مما يعم الإلحاد به.

تبهی: مفترض کلامه جواز ذلك وإن كان بهم النساء والصبيان واستعمل أن يصيّرهم ذلك وهو كذلك لأن
النبي عن قائمهم محرر على ما بعد النبي لأنهم غيبة، ومحل جواز ذلك في غير مكة وحرها. فهو تحصن
بهأ أو بسوسيع من حرها والحياة باهث تحالف طائفة من المقربين لم يجز تحالفهم بما يعلم كما قوله في كتاب الحج
من المensus عن نفسه في الآم في سير الوالقى، وظاهر كلامهم أنه يجهز للآلام بما ذكر وإن قدرنا عليهم
يدوره. قال الزركشي وهر صرح البستانجي: نعم يمكنه حيث لا ثائر من أن تصرعب سلماً من الجيش لحظه
كما في قوله تعالى الطلقين وقال إنه أشار إليه في الآم.

Сторінка з сучасного видання праці Мухаммада аш-Шарбіні,
де йдеться про дозвіл на «осаду»

Мухаммада бін Мухаммада аль-Хатіба аш-Шарбіні (пом. 1570 р.), написану як коментар (*шарх*) до іншої праці, *Мінгадж ат-талібійн* («Метод шукачів») відомого знавця хадісів і правника-шафіїта Мухі д-Діна ан-Нававі (1233–1278). У вказаному авторами кримської фетви місці (бейрутське видання 1997 року) ан-Нававі пише про «облогу» (*хісаp*), звичайну середньовічну практику війни: «Дозволяется брати в облогу невіруючих у містах і фортецях... можна це робити, відповідно до нашого мазгабу».^{۹۰} Аш-Шарбіні, повторивши слова ан-Нававі, дає такий коментар: «Можна робити все це... сказано, що Пророк (мир йому й Боже благословення) узяв в облогу мешканців Таїфу...».^{۹۱} Отже, фетва «ДУМКіС», де стверджується, що «здійснення блокади окремо взятого регіону або місцевості з мирним населенням є однозначно

забороненою», прямо суперечить джерелу, яке цитується на підтвердження вказаного висновку: по-перше, там ідеться не про «блокаду», а про «облогу», а, по-друге, ця «облога» вважається цілком дозволеною практикою, навіть якщо від неї можуть постраждати окремі мусульмани.

У завершальній частині фетви «ДУМКіС» вихваляє «Республіку Крим» за релігійну свободу, проголошує її «територією миру», засуджує спроби «звинуватити у невір’ї» мусульман. Цікаво також, що підписано цей документ не кимось індивідуально, а «Радою з фатв» «ДУМКіС», без жодної вказівки імен осіб, які над цією фетвою працювали. Це, в свою чергу, викликає додаткові питання, оскільки не зрозуміло, наскільки компетентні автори документу. Незрозуміла також і вкрай суперечлива інтерпретація першоджерел – або автори фетви справді не володіють матеріалом, або вдалися до свідомого перекручення фактів, що в будь-якому разі ставить релігійно-правову цінність документу під сумнів. Загалом фетва є радше декларацією із посиланням на довільне розуміння окремих цитованих аятів Корану та хадісів, ніж справжньою, обґрунтованою оцінкою актуальної для мусульман проблеми. Є ще одна цікава деталь – використання саме праць шафіїтського мазгабу, а не більш поширеного в Криму ханафітського, може свідчити про те, що документ публікувався десь поза межами Криму, наприклад, у Дагестані, чи не єдиному регіоні РФ, де шафіїзм домінує.

На фетву «ДУМКіС» відреагували й представники української мусульманської спільноти; з різкою її критикою

виступив «Український мусульманський центр» (неформальне об'єднання мусульман-українців, ідеологічно близьке до «Національної організації руських мусульман» (НОРМ)). Як резюмували автори критики фетви, «жодної шаріатської підстави слідувати за ДУМК і особисто за Еміралі Абласевим не існує. Сама по собі посада муфтія ніколи не мала на увазі обов'язковості слідування за ним, навіть у класичні часи ісламу. Обов'язково дотримуватися вердикту кадія (судді), але не муфтія. До того ж, Абласев не є муфтієм в шаріатському сенсі слова, у нього недостатньо для цього кваліфікації. Він по суті чиновник, який очолює бюрократичну структуру колоніального типу. Українські мусульмани, кримські татари або інші не зобов'язані були слідувати за ним і раніше, то що вже казати про сьогодні, коли голова ДУМК став на бік антиісламських сил».⁹² Натомість мусульманські організації РФ цю фетву, звісно, підтримали – наприклад, ДУМ Татарстану також заявило про те, що «здійснення блокади окремо взятого регіону або місцевості з мирним населенням є забороненим в ісламі»,⁹³ що, як було доведено вище, насправді не відповідає мусульманському праву, де «блокада» в значенні «облоги» вважається законною практикою військових дій.

Іще однією темою, яка загострила конфлікт між Меджлісом і «ДУМКіС», стала ідея створення нового «муфтіяту Криму» вже на материковій Україні. Чи не вперше цю ідею почали дискутувати в кримськотатарських колах восени 2015 року, а вже у січні 2016 її прямо озвучив Мустафа Джемілев.⁹⁴ За його словами, причиною для

створення цього муфтіяту є підпорядкування ДУМК російським окупантам. «Муфтій наш виявився людиною ненадійною. Повністю підкорився їм. З цієї причини ми прийняли рішення про створення тут Муфтіяту, який відображатиме думки і бажання кримських татар». Пізніше цю ідею озвучував і Ленур Іслямов, і деякі інші кримськотатарські діячі. В окупованому Криму, звісно, ідею сприйняли болісно як спробу «розколоти» єдність мусульман. Доволі емоційно відреагував на неї заступник муфтия Криму Айдер Ісмаїлов: «Як може бути “Кримський муфтіят в Києві”?!. А чому не в Стамбулі, Нью-Йорку чи в Лондоні?! Кримськотатарський народ проживає в Криму, у себе на батьківщині, і кримський муфтіят разом із мусульманами Криму був, є і буде завжди».⁹⁵ Задля реалізації цього проекту було навіть створено Раду кримськотатарських учених України, до якої увійшли провідні релігійні діячі кримськотатарського походження з різних мусульманських інституцій (очільник АМУ) Сулайман Хайруллаєв, проповідник і перекладач Абу Яхъя Кримський, богослов Сейран Аріфов та ін.). Ця рада неодноразово збиралася, ідея активно обговорювалася, але була реалізована лише 19 листопада 2016 року, коли «муфтієм Духовного управління мусульман Криму» за участі 42 представників кримськотатарських громад і організацій було обрано Айдера Рустамова, відомого в ісламських колах перекладача, проповідника, випускника університету Аль аль-Бейт (Амман, Йорданія). Новий муфтій уже заявив,⁹⁶ що одним із першочергових завдань буде входження до ВРЦіРО. Також при новому муфтіяті

було створено Раду кримськотатарських учених, яку очолив Сулайман-Елімдар Хайруллаєв, лідер АМУ. До складу цієї Ради (11 осіб), окрім імамів, увійшли Рефат Чубаров і Мустафа Джемілев. Ретрансляція певних месиджів (зокрема фактів переслідування мусульман у Криму) на противагу проросійській риториці «ДУМКіС» уже стала можливою, але реальна соціальна база для нового муфтіяту поки не задіяна. Ще не до кінця визначено юридичний статус нової структури – буде за документами цей муфтіят представляти ДУМК із центром у Симферополі чи відбудеться процедура реєстрації на новому місці.

Усі ці події не могли не викликати негативну реакцію у проросійських сил окупованого Криму. «ДУМКіС» у своєму зверненні від 19 жовтня 2016 року («Хто підставляє кримських мусульман») наголосило, що діяльність Меджлісу нині зводиться до підтримки різних сект, зокрема «ХТ», «вагабізму», «хабашизму» та ін.⁹⁷ І хоча ці заяви містять викривлену інформацію, в умовах інформаційної однобічності в Криму «ДУМКіС» дає цілком чіткий сигнал – за «українських» часів кримських татар агітували в різні

Муфтій Духовного управління мусульман Криму Айдер Рустамов

«секти», а тепер, за «російської» влади, переміг «традиційний» іслам. Цю ж саму риторику «ДУМКіС» намагається транслювати й за межі РФ, беручи участь у різного роду міжнародних заходах. Так, Еміралі Аблаєв поставив підпис під суперечливою «Грозненською декларацією» від 27 серпня 2016 року, яка фактично вивела салафізм за межі сунізму й була розкритикована навіть деякими мусульманськими інституціями РФ; примітним був і виступ заступника муфтія Криму Айдера Ісмаїлова на конференції ОБСЄ у Варшаві (27 вересня 2016 р.), а також участь керівництва «ДУМКіС» у Євразійській ісламській раді (Стамбул, 11–14 жовтня 2016 року). Заступник муфтія «ДУМКіС» Есадулла Баїров засудив виникнення нового муфтіяту, заявивши про розкіл та його нелегітимність,⁹⁸ такі ж самі заяви пролунали і від проросійських організацій кримських татар, зокрема від «Къырым бирлиги», «Асоціації кримськотатарських підприємців» та ін.,⁹⁹ передусім із типовою для російської політичної культури імітацією «масового осуду» якогось явища. Жодної змістової аргументації (з позицій світського чи релігійного права) представниками «ДУМКіС» наведено не було.

У підсумку можна сказати, що окупація Криму стала, без перебільшення, найtragічнішим викликом для кримського ісламу з часів депортації кримськотатарського народу (1944 рік). Ті мусульмани – кримські татари, які пов’язані із сучасними мусульманськими рухами, одразу ж опинилися в ситуації заручників відповідних подій. Кримськотатарський національний рух, представники якого роками жадали повернення в омріяній Крим, виступає з

позицій національного патерналізму, водночас як багатьом доводиться залишати півострів, знаходячи на материкову нову батьківщину. Тема окупації й втрати Криму стала головною не лише для національних, а й для релігійних об'єднань кримських татар; визріла необхідність розбудови нових релігійних структур, в основу яких буде покладено етнічний принцип. Проте якщо в Криму кримські татари становили абсолютну більшість мусульман, то вже на материковій Україні, у багатьох громадах, вони опинилися в меншості, навіть займаючи лідерські позиції.

У той самий час стало помітно, що на тлі національного руху став чітко виділятися саме релігійний чинник. Події громадянської блокади Криму (попри суперечливість багатьох заяв і подій, із цим пов'язаних) та інші форми спротиву, до яких вдаються провідники кримськотатарського руху, стали порівняно новим досвідом для розвитку ісламу на українських землях, коли ісламська ідентичність поєдналася із національною кримськотатарською й громадянською українською. І хоча окремі релігійні групи декларують дещо іншу позицію (наприклад, «ХТ», послідовники якого власне й стали головним об'єктом переслідування), навіть їхня риторика дещо еволюціонувала у бік включення до суспільно-політичного процесу. Традиційний же лоялізм ДУМК (нині позиціонує себе як «ДУМКіС») передбачувано поставив цю організацію «по той бік фронту», досить швидко перетворивши її на типове регіональне «духовне управління» за зразком аналогічних об'єднань у різних суб'єктах Російської Федерації. Якщо мусульманське

релігійне життя в Криму монополізується, то на материковій Україні, навпаки, диверсифікується, набуваючи все нових і нових форм, порівняно нових для українського ісламського середовища. За два роки окупації Криму було здійснено деякі спроби інтенсифікувати релігійне життя кримських татар-пересленців, зокрема нарешті «відтворено» ДУМК із центром у Києві.

Незалежно від того, наскільки «єдиними» у своїх релігійних починаннях будуть кримські татари, що мешкають на «материковій Україні», кримськотатарський чинник і тема Криму залишатимуться визначальними для українського ісламу. Досвід українських мусульман тут може бути порівняний із військовим досвідом мусульман Балкан, що, певною мірою, призводить до конструювання ісламської ідентичності не тільки в термінах віровчення (*'акиди*) чи практики (*мазгабу*), а в категоріях конкретного етносу й території.

ATO НА СХОДІ: ВНЕСОК УКРАЇНСЬКИХ МУСУЛЬМАН

Датою початку «антитерористичної операції» (АТО) на Сході України можна вважати 14 квітня 2014 року, коли Виконуючий обов'язки Президента України, Голова Верховної Ради України Олександр Турчинов підписав указ про введення в дію рішення Ради національної безпеки і оборони України від 13 квітня 2014 року «Про невідкладні заходи щодо подолання терористичної загрози і збереження територіальної цілісності України».¹⁰⁰ За ці два з половиною роки, від початку АТО до часу написання цієї книги, через горнило війни пройшли сотні мусульман, які воювали як в складі підрозділів Збройних сил України (ЗСУ), так і Національної гвардії України й добровольчих батальйонів, а ще, серед іншого, присутні й серед волонтерів і капеланів.

Питання служби мусульман у ЗСУ до 2014 року практично не розглядалося. Хоча окремі публікації були¹⁰¹, в них здебільшого йшлося або про «етнічних мусульман», далеко не завше практикуючих, або про нових мусульман, яких в ЗСУ на той час були одиниці. Мусульмани – кримські татари, наприклад, проходили військову службу переважно в Криму (завдяки практиці направлення на службу за регіоном прописки); інститут військового капеланства перебував у стані початкового розвитку. Релігійна діяльність у армії фактично обмежувалася або храмами на території військових частин, або проведенням відповідних ритуалів (переважно православними

священиками) під час прийняття присяги новобранцями. Не є секретом і те, що служба в ЗСУ тоді сприймалася в суспільстві далеко не в позитивному свіtlі, і чимало громадян докладали усіх зусиль, щоб легальним чи нелегальним способом уникнути призову на строкову службу. Окремі практикуючі мусульмани, які проходили військову службу в ті часи, скаржилися переважно на відсутність халільної їжі й неможливість вчасного виконання регулярних намазів (питання, яке, втім, вирішується в ісламському праві). А мусульманські релігійні організації і не намагалися проводити активну роботу в ЗСУ – як через закритість відомства Міноборони, так і не відчуваючи особливої потреби в цьому.

2014 рік усе змінив. Кримські татари стали чи не найпершими мусульманами, які продемонстрували вірність Вітчизні, а деякі з них, перебуваючи в лавах ЗСУ, залишили Крим разом із військовослужбовцями інших національностей. Відома й історія Решата Аметова, який зник 3 березня 2014 року, вийшовши з дому з наміром піти у військкомат через оголошену часткову мобілізацію та записатися до лав добровольців; згодом чоловіка знайшли вбитим, але «влада» окупованого Криму так і не спромоглася знайти вбивць. Дехто із кримських татар, які залишили окупований півострів, є військовослужбовцями контрактної форми, продовжуючи службу в ЗСУ і до цього часу. Але через те, що багато хто з них має родичів у Криму і небезпідставно побоюється репресій з боку окупантів, прізвищ й особливостей військової служби цієї групи військовослужбовців немає у відкритому доступі. 18 травня

2016 року, в День пам'яті жертв депортації кримськотатарського народу Міністр оборони зустрівся з військовослужбовцями – кримськими татарами, які захищають Україну у лавах ЗСУ. «Більшість із вас із початком російської агресії у Криму прийняли для себе важливе і відповідальне рішення вийхати з окупованого півострову та продовжити службу на материковій частині України. Сьогодні, ризикуючи життям в районі проведення антiterористичної операції, ви забезпечуєте мир на українській землі, що є рідною для вас. Своєю сумлінною службою ви наближаете той час, коли зможете повернутися до своїх домівок у рідному українському Крим, – зазначив Міністр оборони України під час вручення нагород». ¹⁰² Утім, як на відповідному відео, так і на поширеніх прес-службою Міноборони світлинах обличчя жодного із кримськотатарських військових показано в кадрі не було.

Уже в травні місяці 2014 року перші мусульмани опинилися в складі добровольчого батальйону «Айдар» та інших. У той час добровольчі батальйони у більшості були автономними формуваннями. Першими бійцями-мусульманами тут стали переважно вихідці зі змішаних сімей або представники національних меншин, що сповідують іслам. Активним учасником Євромайдану, бійцем 38-ї сотні був Рустам Хамраєв, пізніше – боєць батальйону Айдар. Батько загиблого героя – узбек, мама – українка. 17 червня 2014 року передовий загін батальйону, де служив Рустам, отримав наказ висуватися у район селища Металіст. Дорогою бійці потрапили у засідку та вступили у бій проти добре озброєних терористів із важким

стрілецьким озброєнням та бронемашинами. У ході бою солдат Рустам Хамраєв загинув, до останнього прикриваючи бійців та надавши їм можливість перегрупуватися й відйти у безпечне місце. Похований на міському кладовищі в селі Гаразджа – на Алеї почесних поховань.¹⁰³

Долучився до лав батальйону «Айдар» у травні 2014 року

Боець полку «Дніпро-1» Артем Алі (Сергій) Соловей поблизу Донецького аеропорту (осінь 2014 р.)

й вихідець із українсько-чеченської родини, луганчанин Артем Нетруненко (позивний «Умар»). Був активним прихожанином луганської мечеті, яку відвідував кожної п'ятниці. 25 травня брав участь у бойовій операції із затримання 14 бойовиків «ЛНР» у Новоайдарському районі. Надалі разом із побратимами став учасником операції з визволення міста Щастя,

брав участь у боях за селище Металіст у передмісті Луганська. 12 липня 2014 року Нетруненко загинув – автомобіль бійців підрівався на фугасі поблизу села Жовте Слов'янського району.¹⁰⁴ 26 лютого 2015 року посмертно нагороджений Орденом «За мужність» III ступеня.¹⁰⁵

Серед бійців «Айдару» був також Алієв Йолчу (Руслан) з позивним «Аварець». Походив із Азербайджану; загинув під час запеклого бою в районі смт. Георгіївка Лутугинського району Луганської області. Указом Президента України № 365/2015 від 28 червня 2015 року, «за особисту мужність і високий професіоналізм, виявлені у захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України, вірність військовій присязі», нагороджений орденом «За мужність» III ступеня (посмертно), а також нагрудним знаком «За оборону Луганського аеропорту» (посмертно).¹⁰⁶ Воювали мусульмани й у складі інших добровольчих батальйонів.

Уже на початку АТО з'явилася ідея створення спеціального батальйону «Крим» (окрема сотня «Крим»), до якого планувалося залучити вихідців із Криму, зокрема кримських татар. На початку до нього долучилися й деякі з українських мусульман; інтернет-сторінка батальйону на той час повідомляла про такі цілі: «Ми не воюємо за демократію, якусь-то партію чи конституцію України, ми не давали присягу, ми не стоїмо на плацу і не співаємо гімн і не піднімаємо прапор. Ми не носимо хрестів

Боець полку «Дніпро-1» Алі (Сергей) Соловей в Гловайську (серпень 2014 р.)

у вигляді орденів або погон. У нас немає якихось політичних цілей або планів. Ми просто обороняємося, ми просто хочемо та бажаємо миру і безпеки в цій країні, як для мусульман так і для інших її жителів. Як лише ми побачимо, що ситуація змінилася і наша допомога не потрібна, ми підемо. Але якщо Україна буде звільнити Крим, ми підемо теж, оскільки Крим – це була колиска ісламу в Україні». Командиром батальйону «Крим» став Іса Акаєв, переселенець із Криму. Чимало бійців батальйону мали чітку релігійну ідентифікацію, були практикуючими мусульманами, докладали зусиль для забезпечення себе й побратимів релігійною літературою, халяльною їжею. Діяла окрема сотня «Крим» як рота в складі іншого батальйону, а саме «Дніпро-1». Практично до липня 2014 року її члени проходили підготовку на базі «Дніпро-1» у Дніпрі, а пізніше вступили в бій на Донеччині. Уже в серпні 2014 року добровольці окремої сотні брали участь у боях на Савур-Могилі, зокрема 12 серпня в складі групи прибули на позицію з метою коригування вогню.¹⁰⁷ Пізніше, у складі батальйону «Дніпро-1», декілька бійців із сотні «Крим» брали участь у операції зі звільнення Іловайська. Увійшовши до міста разом із іншими силами, бійці-мусульмани проривалися з оточення зі зброєю в руках. В районі села Чабани, поблизу Старобешеве, вони потрапили під обстріл, після чого проривались із оточення малими групами. 30–31 серпня 2014 року в пресі і соцмережах з'явилися повідомлення про їх прорив.¹⁰⁸ Один із бійців сотні «Крим», український мусульманин Алі (Сергій) Соловей, виходив з окупованого регіону майже 5 діб,

допомагаючи прориватися також іншим двом бійцям. Згодом, уже після Іловайська, частина бійців окремої сотні «Крим» продовжила нести службу в лавах Міністерства внутрішніх справ України у складі Патрульного полку поліції особливого призначення «Дніпро-1»; частина ж першопочаткового добровольчого батальйону залишила зону АТО в червні 2015 року.¹⁰⁹ Бійці-мусульмани, які починали служити в окремій сотні «Крим», несли варту в селі Піски поблизу донецького аеропорту, в Мар'їнці, що на околицях Маріуполя, а вже у 2016 році – на блок-постах у різних частинах Донецької області. Окрема сотня «Крим», незважаючи на досить невизначений статус у подальшому, зіграла велику мобілізаційну роль, створивши й позитивний образ українських

Бригадний генерал Чеченської республіки Ікерія Ica Мунаев

мусульман як борців за територіальну цілісність України.

У березні 2014 року постало й проукраїнське збройне формування, до лав якого планувалося залучити передусім вихідців із Кавказу. Міжнародний миротворчий батальйон імені Джохара Дудаєва, названий на честь первого президента Чеченської Республіки Ічкерія, очолив Ica

Мунаєв, бригадний генерал Збройних сил Ічкерії, комендант Грозного у 1999–2000 роках, командуючий Південно-західним сектором оборони Збройних сил Чеченської Республіки Ічкерія (ЧРІ) (з 2001 року). Свої мотиви Іса Мунаєв, який до того мешкав у Данії як політимігрант, пояснив так: «Я виконую свій обов’язок. Є таке поняття – віддавати борги. Коли нам було дуже важко, братній український народ в особі кращих синів України надали моєму народу, моїй батьківщині – Чеченській республіці – допомогу. Ми вирішили, що нам пора платити за рахунками, ми виконуємо свій обов’язок». Бійці батальйону переважно взаємодіяли з іншими підрозділами, зокрема також брали участь у боях в Іловайську, а пізніше в Дебальцевому. Там загинув командир батальйону Іса Мунаєв (це сталося 1 лютого поблизу селища Чорнухине). Один із очевидців останнього бою Іси Мунаєва розповідав подробиці: «Був бій на дистанції – зіткнення сторін на відстані 25–40 метрів <...> Завдавши блискавичного удару, група зробила марш-кидок для зміни позиції. І ось він – привал, перевести дихання,

*Народний герой України,
боець Аміна Окуєва*

Командир батальйону імені Джохара Дудаєва Адам Осмаєв

підготовка зброї <...> І мінометний обстріл саме тієї позиції, з якої готувався новий наліт».¹¹⁰ Поховали Ісу Мунаєва 8 лютого 2015 року в Дніпрі.

Після Іси Мунаєва батальйон очолив Адам Осмаєв, вихідець із Чечні, якого раніше було звинувачено у «підготуванні замаху на Володимира Путіна» й звільнено 18 листопада 2014 року. У своїх

коментарях медіа Адам Осмаєв неодноразово підкреслював, що бійці-чечени мають відповідний бойовий досвід, а присутність у формуваннях «ЛНР» і «ДНР» проросійських бійців-мусульман була забезпечена спеціально для того, щоб створити нетагівний імідж чеченців в Україні. Про склад батальйону у березні 2015 року Адам Осмаєв говорив так: «Скільки точно, я говорити не можу, рахунок йде на сотні. В основному це люди з усього колишнього СРСР, із Середньої Азії та Кавказу. Звісно, є і українці, яких не менше половини, є і москвичі. Що стосується чеченців, то їх не менше 25% у нас. Розумієте, у нас воюють дуже досвідчені чеченці, які пройшли дуже багато за 20 років протистояння з Росією. В основному вони в батальйоні в якості інструкторів представлени, досвід передають».¹¹¹ Дружина Адама

Осмаєва, Аміна Окуєва стала зразком жінки-мусульманки у проукраїнських військових формуваннях в АТО, виконуючи функції прес-офіцера Міжнародного миротворчого батальйону імені Джохара Дудаєва, а також фельдшера в батальйоні поліції особливого призначення «Київ-2». Аміна Окуєва, окрім бойового досвіду, відома й волонтерськими акціями, зокрема допомогою біженцям-мусульманам та ін. Про свій початок участі в АТО вона згадує так: «Перша моя ротація була досить тривалою. Це серпень-вересень 2014 року. Ми стояли під Дебальцевим. Спочатку мене намагалися не брати на бойові завдання. В основному 90% моєї роботи – це були внутрішні наряди, не по кухні, хоча і по кухні іноді бували (сміється), але в основному з охорони і спостереження. При цьому, як я не просила, за 40 днів у мене було лише два бойові виїзди. Потім мені пощастило познайомитися з прекрасною людиною Ісою Мунаевим. Це чеченський генерал, який приїхав в Україну допомогти. При його житті мені довелося брати участь з ним у бойових виходах, і з його боку не було ніякої дискримінації. І, звичайно, встигла багато чому навчитися у нього, хоча, на жаль, так мало часу нам було відведено».¹¹²

Окрім Міжнародного миротворчого батальйону імені Джохара Дудаєва відомий також Міжнародний миротворчий батальйон імені Шейха Мансура, сформований у жовтні 2014 року під проводом Мусліма Чеберловєвського. Ім'я було вибране невипадково – Шейх Мансур (1765– 1794) був відомив борцем за волю чеченського народу. У 2015–2016 роках підрозділ

перебував у зоні АТО, зокрема поблизу Широкіно; на численних відео, поширеніх від імені батальйону, помітно військовослужбовців переважно чеченського походження – як мінімум роту бійців, імена яких не оприлюднюються. З 2016 року батальйон входить до лав Добровольчого українського корпусу. 13 листопада його командувач видав наказ про створення в країнах Європи своєрідної контррозвідувальної мережі, яка виявлятиме агентів російських спецслужб, що полюють на нелояльних до Кремля чеченців та інших вихідців із Кавказу.¹¹³ У ЄС спікером батальйону ім. Шейха Мансура переважно виступає поліемігрант Мансур Садулаєв. У коментарях про свою участь у АТО він відзначає: «Україна – це не тільки другий фронт для ЧРІ, а й країна, що надає нам трибуну. Тобто можливість розвивати і військове, і політичне спрямування нашої боротьби. На жаль, в силу дивного, на наш погляд, ставлення багатьох до нашій участі в цій війні, будь то осуд, будь то байдужість або просто бездіяльність, ми не можемо використовувати всі можливості, які перед нами відкриває Україна <...> Але не можна також забувати, як кадировські банди на Донбасі ледь не спровокували в цій країні, та й у всіх країнах, які підтримують Україну, хвилю чеченофобії. Саме завдяки нашій появлі тут вдалося цю хвилю збити. Хвала Аллаху, українці змогли розібрatisя що до чого. Сьогодні кожен українець знає, хто такі кадировци і хто такі волелюбні чеченці».¹¹⁴

Боець 93-гої бригади ЗСУ Микола (Салім) Силич у мечеті звільненої Костянтинівки (літо 2014 р.)

підрозділу, вояки якого несуть службу в Донецькій області, зазначено, що «усі чоловіки-киримли МАЮТЬ (*так в тексті – М. Я.*) бути готові зі збросю в руках встати на звільнення нашої Батьківщини – Криму від окупантів. Тому ми розпочинаємо нашу роботу з підготовки усіх бажаючих киримли до війська. Наша організація, на наш задум, має стати прообразом “Народної армії Криму” <...> У планах спілки проведення тренувань, спеціальних вишколів за участю військових інструкторів, ветеранів АТО. Наш резервний підрозділ символічно названий іменем Девлет Гірая. Адже саме цей кримський хан у 1571 році взяв та спалив Москву, отримавши титул “*Taht Alğan*”, тобто “Підкорювач Тронів”».¹¹⁵ Бійці «Спілки» уникають оприлюднення особистої інформації (як і багато кримчан,

У березні 2016 у складі того ж ДУК, тобто Добровольчого українського корпусу, базу якого складає «Правий сектор» та інші праворадикальні формування, з'явився окремий підрозділ «Військо-патріотична спілка “Резервний підрозділ Девлет Гірая”» (*Arbiy ve Vetanperverlik Birliği «Devlet Giray Yedek Taqımı»*), до якого увійшли бійці-кримські татари. На сторінці цього

Боєць 93-гої бригади ЗСУ Микола (Салім) Силич (по правий бік трофеїного прапора) з бойовими побратимами (літо 2014 р.).

побоюючись репресій з боку окупантів стосовно їхніх родичів у Криму), але, відповідно до наявних даних, несуть варту безпосередньо на лінії зіткнення під Донецьком.

Окреме питання участі мусульман в АТО – це їхня служба в регулярних військових формуваннях, тобто ЗСУ. Оскільки тут йдеться майже виключно про громадян України, це передусім або «натурализовані» етнічні мусульмани (кримські татари, азербайджанці, узбеки та інші етноси й вихідці зі змішаних сімей), або новонавернені, тобто мусульмани-українці, росіяни чи представники інших народів. Через закритість деяких структур Міноборони (Головного розвідувального управління та ін.) встановити точну кількість мусульман, які брали участь в АТО й прошли через лави ЗСУ протягом 2014–2016 років, не видається можливим, але точно відомо, що мусульмани входили до складу 10-ої окремої гірсько-штурмової

Боєць 93-ої бригади ЗСУ Микола (Салім) Силич (четвертий зліва) з бойовими побратимами після звільнення м. Часів Яр (літо 2014 р.)

бригади, 57-ої окремої мотопіхотної бригади, 80-ої окремої десантно-штурмової бригади, 92-ої окремої механізованої бригади, 93-ої окремої механізованої бригади та інших підрозділів. Дехто з мусульман, зокрема в складі 92-ої окремої механізованої бригади, брав участь у запеклих боях влітку 2014 року.

Одним із цих бійців був мобілізований до лав ЗСУ український мусульманин Микола (Салім) Силич із Миколаїва, який почав виконувати завдання в зоні АТО 1 червня 2014 року. У лавах 93-ої окремої механізованої бригади став кулеметником протитанкового взводу 3-го батальйону. Брав участь у боях та визволенні населених пунктів Дружківка, Костянтинівка, Миронівський, Світлодарськ, Кодема, Веселогорівка, у боях поблизу Дебальцево, Горлівки, Луганського та Ясинуватої; біля населеного пункту Миронівський в складі групи швидкого

реагування брав участь у знищенні трьох блок-постів противника й встановлення державного прапора України в самому Миронівському. Микола (Салім) Силич був учасником ще й інших бойових операцій батальйону, ліквідації терористів, затримання полонених, допомоги населенню, яке постраждало від бойових дій. Демобілізувавшись із ЗСУ, Микола (Салім) Силич продовжив свою місію в АТО як волонтер, збираючи допомогу й відвідуючи позиції 93-ої та інших бригад.

Родина Лебеденків із с. Нова Бахмутівка Донецької обл. так описує своє знайомство із Миколою (Салімом) Силичем:

«Познайомилися із Миколою Силичем у 2014 р. Вперше він зайшов попросити продуктів для їжі. Ми широко погодилися допомогти. Винесли для нього все, що він просив. Він хотів заплатити нам гроші, але ми відмовилися приймати плату. Оскільки для нас вони [войни ЗСУ – М. Я.] були рятівниками... Ми постійно з ним підтримували зв'язок, коли він був на завданнях, і широко переживали за його здоров'я і життя. Також познайомилися із його мамою і подякували, що виховала такого хорошого і відданого сина».

Певну роль у цьому зіграла й релігійна приналежність військового: «Дуже помітно, що для нього його віра – це не лише слова. Він усім серцем вірить у Бога. У нас із ним жодного разу не було ніякого конфлікту щодо питань віри. Він завжди ставився із розумінням до інших людей», – відзначає Юрій Лебеденко.¹¹⁶

Бійці «кримської роти» полку «Дніпро-1» Алі (Сергій) Соловей та Олександр (Халід) Летик у Покровську перед виїздом до РЛС ДАП (грудень 2014 р.)

Одне із головних питань, яке постало перед багатьма мусульманами, – наскільки участь у реальних бойових діях відповідає мусульманському віровченню. Адже мотивація, якою керувалися, зокрема, і чимало мусульман, мала політичний характер (прагнення до змін в країні), патріотичний (захист територіальної цілісності), націоналістичний (відродження української нації), в окремих випадках особистий (участь у війні як шлях особистого розвитку). Утім, як показує проведене дослідження, це ще й приналежність до ісламу як релігії, що не лише дозволяє, а й зобов'язує брати участь у бойових діях у певних випадках, встановлених мусульманським правом.

Уже згаданий боєць 93-ої бригади Микола (Салім) Силич висловлював такі думки:

«Мусульмани в Україні – меншість, але не приїжджі, а корінні жителі країни, які живуть на своїх землях і які сповідують іслам з часів, що передують введенню християнства на Русі, в якості домінуючої релігії. Відносини мусульманських меншин в немусульманських країнах зазвичай регулюються договором... договором про існування України є Конституція, яка була підтримана мусульманами на референдумі 1998 року. Неухильне дотримання договору є для мусульманина шаріатською, основаною на Корані вимогою. Конституція України гарантує мусульманам свободу в повному обсязі жити за вимогами своєї релігії... Ми, мусульмани, повинні захищати свою державу від зовнішніх і внутрішніх загроз, повинні бути патріотами своєї країни, а держава повинна сприяти нам у збереженні нашої мусульманської ідентичності».¹¹⁷

Інший боєць, український мусульманин Олександр (Халід) Летик, який проходить службу в лавах полку поліції «Дніпро-1», відповів на питання участі мусульмани в АТО так:

Боєць кримської роти полку «Дніпро-1» Олександр (Халід) Летик у селищі Піски під Донецьком (квітень 2015 р.)

«Щодо участі мусульман, то хай ті, хто проти, розчиняють вікна та двері свого дому, викинуть документи на нього та сидять спостерігають, як його розкрадають. Мусульманин повинен убезпечувати свій дім та родину. Україна – це мій дім. Якщо її не захистити, то мені жити не буде де. Захист домівки не є злочином, хай і в світській країні». ¹¹⁸

Боєць одного з добровольчих батальйонів, український мусульманин Олександр Огородников (позивний «Вітер») розглядає участі мусульман в АТО як *джігад*, тобто як боротьбу на шляху Аллаха:

«Так, це питання викликає полеміку. Але більш сильна точка зору полягає в тому, що це робити не просто можна, а й потрібно. Цей погляд ми знаходимо у відомого вченого ісламу, а також між тим засновника мазгабу Ахмада ібн Ханбаля, *рахімагуЛлаг*. Цей вчений досить чітко визначив, що воювати на стороні однієї неісламської держави проти іншої безумовно можна, якщо одна обіцяє забезпечення інтересів та безпеки ісламської релігії та її носіїв, а інша, навпаки, виступає у ролі нападника на мусульманську

общину. Саме так, як ми бачимо сьогодні, коли іслам в Росії – це релігія поза законом фактично, бо знищують ісламських проповідників, арештовують за мирну просвітницьку діяльність, забороняють релігійні книги, перешкоджають іншим ісламським народам Кавказу здобути свій суверенітет, тобто Росія веде сьогодні боротьбу з ісламом, за нею чітко закріпився антиісламський тренд, тому боротися з нею – обов’язок та справа сумління кожного мусульманина... Тому виходячи з усіх цих постулатів та аналізу для мене було зрозумілим відразу, що мусульмани повинні воювати за Соборність України. Тим більше, що ми мали також фетву від ісламських вчених з інших країн світу, які дали нам благословення і сказали, що наша боротьба безумовно матиме стасус джігаду, якщо ми воюємо з правильним наміром заради Аллаха». ¹¹⁹

Парамедик-доброволець, українська мусульманка Ольга Башей (позивний «Кроха»), яка разом із лікарями врятувала сотні бійців, будучи в різних точках лінії зіткнення (у тому числі в Донецькому аеропорті),¹²⁰ поділилася такими думками про участь у цій війні:

«Якщо мусульманин живе на території іншої країни, яка не належить до ісламської, але він мусульманин, і тут в нього родина, робота, його повсякденне життя, то він як справжній мусульманин, який живе за законами ісламу, сповідує священну книгу “Кур’ан”, має діяти і захищати свій дім, свою родину, свій іман (віру)... Джігадом в ісламі також є боротьба зі своїми духовними або соціальними

пороками (наприклад, з брехнею, обманом, розбещеністю суспільства і так далі), усунення соціальної несправедливості, постійна старанність у справі поширення ісламу, ведення війни з агресорами, покарання злочинців і правопорушників».

За її словами, виrushiti до зони бойових дій як медика її спонукала власна небайдужість:

«Довгий час дивилася з телевізора, як привозять поранених у госпіталь, і через день/два боєць помирає... Мене це дуже турбувало, я не могла зрозуміти для себе, чому вони гинуть так швидко??? Думаю, це і є відповідь на питання “Яким чином опинилася в АТО”, одним словом: “небайдужість”».¹²¹

За свою відвагу Ольга Башей отримала з рук Президента України Орден княгині Ольги, а також відзнаку «Народний герой України».

«Коли почалися події на Майдані, якийсь час я ставився до цього радше скептично. Потім анексія Криму, війна на Сході... І ось настав момент, буквально мить, коли я зібрався й поїхав воювати», – розповідає український мусульманин, боєць Анатолій (Абдурахман) Ханас із полку «Дніпро-1», який зараз стоїть на блокпосту на Донеччині.

«Що керувало мною? Є переказ від пророка Мухаммада: “Коли людина народжується, Аллах вкладає в неї всі правильні погляди, а уже потім їх змінюють батьки, виховання і все інше”. Мабуть, спрацювало те, що було закладено Аллахом: коли твоїй країні, сім'ї загрожує небезпека, треба йти воювати». ¹²²

Іще один український мусульман із Донеччини на ім'я І.¹²³ відповів на питання так:

«Участь українських мусульман у війні – тема досить болюча від самого початку. Але моя думка така – ворог прийшов у мій будинок, грабує, вбиває, гвалтує. За всіма критеріями я правий, інша Аллаг, – я захищаю свій будинок, сім'ю, народ і країну, яка рідна для мене і дуже сприятлива для мусульман. Деякі мусульмани визнають, що в Україні їм комфортніше, ніж в Туреччині навіть. Мого брата влітку [20]14-го [року] кинули на підвал в Донецьку

Боєць полку «Дніпро-1» Абдурахман (Анатолій) Ханас у селищі Піски (осінь 2014)

просто за те, що їм сподобалася його машина і побачили, що «не бідний»... Як я повинен був діяти? Чекати, коли прийдуть до мене?»

Цікавими були й міркування мусульман-бійців АТО про ставлення до влади в «немусульманській» країні; так, боєць ЗСУ Микола (Салім) Силич висловив такі думки:

«Ісламська віра основана на тому принципі, що мусульманин вірний своїй релігії і застосовує її закони. Це не означає, що лояльність мусульманина до своєї країни ставиться на друге місце, тому що лояльність мусульманина своїй країні – це невід'ємна частина його релігійного обов'язку. Однак лояльність до країни не завжди означає лояльність до її уряду, тому що в цьому випадку опозиційні партії цієї країни можна було б теж звинуватити в

невірності країні, що суперечить принципу політичного плюралізму і демократії. Таким чином, якщо участь солдата у війні для нього важка, він може не брати участь, і це ні в якому разі не відіб'ється на його лояльності країні».¹²⁴

Слід показати й те, як сприймали практикуючих мусульман (особливо мусульман-українців) бійці інших віросповідань, як у ЗСУ, так і в добровольчих батальйонах. Боєць Олександр Огородников («Вітер») розповідає свій досвід:

«Бійці інших віросповідань ставляться цілком поважно та навіть з великою долею зацікавленості. Бо побачити українських націоналістів та ще й мусульман в одному обличчі для когось здавалося спочатку екзотикою, але коли люди більше спілкувалися з нами, то розуміли, що ці погляди є цілком обґрунтованими. Оскільки якщо звичайний український націоналіст виступає за порятунок нації, її процвітання в економічному, політичному та геополітичному сенсі, то ми ще й говоримо про важливість метафізичної та есхатологічної ролі української нації, ми віримо, що українська нація прийде до ідеї служіння Єдиному Богу й буде авангардом у справі джігату против

Боєць полку «Дніпро-1» Абдурахман (Анатолій) Ханас на блок-посту

Москви. Також інші бійці, безумовно, бачили, з якою завзятістю мусульмани-добровольці, не лише українського походження, боронили важливі місця фронту: Савур-Могила, Піски, Іловайськ та інші, тому вони сприймають мусульман як своїх товарищів по зброй». ¹²⁵

Інший мусульманин, донеччанин І., розповідає: «Інтерес до ісламу у людей є. Часто запитують, просять літературу. Багато дивуються, дізнавшись про іслам правду, бо раніше інформація була на рівні “терористи-моджахеди-абреки”. Один українець, із тих, які зверталися до мене, навіть прийняв іслам». ¹²⁶ За словами Миколи (Саліма) Силича, «на війні всі люди цілком відкриті й відверті. Дуже багато разів я розповідав своїм бойовим побратимам про іслам. Їм це дуже подобалось. Вони багато корисного винесли із цих розмов. Мені через Шейха Саїда Ісмагілова люди привозили з продуктами халяль ще й ісламську літературу. Дуже багато Священих Коранів я подарував своїм бойовим побратимам. Читаючи Коран, вони пам'ятатимуть про те, що багато мусульман жертвували і продовжують жертвувати своїми життями в ім'я Аллаха, за мир в Україні і процвітання її жителів». ¹²⁷

Відомим, серед іншого, є й факт участі мусульман у бойових діях на Донбасі з боку сепаратистів. Попри те, що в пресі неодноразово йшлося про системну участь у війні так званих «кадировців» (тобто проросійських сил із Чечні), якихось кількісних чи якісних даних про склад цих формувань у відкритій пресі немає. Відомо, утім, що деякі

мусульмани із сепаратистських/російських загонів відвідували мечеті в Донецьку й інших містах тимчасово окупованих територій; у разі їх загибелі деякі місцеві релігійні лідери звершували відповідні ритуали *джанази*. Так само існують відомості й про участь у збройних формуваннях «ЛНР» і «ДНР» деяких місцевих мусульман, проте рівень їх релігійності (наскільки вони «практикуючі») залишається відкритим. Завдяки деяким українським мусульманам, які через засоби зв'язку (переважно соцмережі) підтримують контакти із такими особами, виникла можливість проаналізувати їхню мотивацію; загалом вона не мала релігійного характеру й практично в усіх випадках ґрутувалася на типових штампах російської пропаганди, часто у поєднанні з антизахідництвом, притаманним деяким мусульманським рухам сучасності. Мусульни-бійці АТО розповідають про свій досвід спілкування з мусульманами-сепаратистами так:

«Для мене той, хто воює на боці Путіна й мусульманин, той вже не мусульманин. Він стане нормальним тоді, коли зрозуміє правильність ісламу й зрозуміє, хто є злом на землі. Я спілкуюся з багатьма мусульманами з «того боку» й мені стає шкода їх за те, що їм так промили їхні мізки. Якби вони жили по ісламу, то ніколи б не стали на бік Путіна і його посіпак. Дуже сподіваюся, що вони схаменуться й змінять свій спосіб життя в бік ісламу», – говорить Микола (Салім) Силич.

Більша частина громад на Донбасі, утім, досі підтримує зв'язки з релігійними центрами на підконтрольній Україні території. Загалом, як розповідає муфтій ДУМУ «Умма» Саїд Ісмагілов, становище мусульманських громад на окупованій частині Донбасу зазнало деяких змін:

«На окупованих територіях залишились одинадцять офіційно зареєстрованих громад ДУМУ «Умма», і ще чимало таких, що тяжіють до нас та знаходяться з нами в духовній єдності. Релігійні заходи громади проводять майже без проблем. Кажу майже, тому що наша єдина громада в окупованому Криму знаходиться під постійним тиском різних окупаційних служб. Тому її діяльність ніяк не можна назвати вільною. Що стосується громад в окупованій частині Донбасу, то вони відчувають щільний контроль, в деяких з них проходили обшуки, дві громади припинили публічну діяльність, але всі інші виконують своє релігійне служіння під присліпивим поглядом окупаційних служб. Тримати зв'язок з Кримом доволі складно. Деталі я не можу розголосувати, але завдяки сучасним технологіям можна спілкуватись Інтернетом, та час від часу вдається влаштувати зустріч на підконтрольній території та обговорювати релігійну діяльність серед кримських мусульман. Що стосується Донбасу, то тут значно легше, адже в Донбасі діють українські мобільні оператори і виїхати з цього регіону значно легше для участі у зібраннях Духовного управління та в офіційних заходах». ¹²⁸

Окремі ж релігійні громади, як відомо, були ліквідовані або суттєво обмежили свою діяльність. Так, 7 травня 2016 року так зване «МГБ ДНР» поширило інформацію про те, що в Донецьку проведено «контртерористичну операцію», в ході якої «припинено діяльність радикальної мусульманської громади, а саме донецького підрозділу секти “хабашитів”, підконтрольній західним спецслужбам. Організація безпосередньо фінансувалися з України і проповідувала ідеї радикального ісламу серед мусульман ДНР. Кінцевою метою діяльності секти є дестабілізація політичної ситуації в Республіці шляхом радикальних методів боротьби, в т. ч. терористичних». ¹²⁹ Йдеться про так зване «Центральне духовне управління мусульман – Донбаський муфтият», яке сформувалося на ґрунті колишньої громади ДУМУ в Донецьку. Дещо пізніше в «ДНР» з'явився свій «список екстремістської літератури», куди увійшли видані «Донбаським муфтіятом» буклети. ¹³⁰ Цікаво, що в тому ж травні 2016 року в окупованому Криму влада заборонила т. зв. «Таврійському муфтіяту» (також близькому до неосуфійського руху «хабашитів») проводити щорічне «паломництво» до могили *валі* Іскандера в Бахчисарайському районі, ¹³¹ а пізніше відмовила цій самій організації в наданні квоти на хадж. ¹³² Попри цілком лояльну до влади РФ позицію (а у випадку із «Таврійським муфтіятом» – відверто проросійську), вказані події вочевидь пов’язані одна з одною і свідчать про бажання російських спецслужб витіснити послідовників т. зв. «хабашизму» за межі підконтрольної їм території.

Деякі з бійців-мусульман, які пройшли через горнило війни на Донбасі, оповідали й про особистий духовний досвід, який формувався у таких складних умовах. Олександр Огородников («Вітер») розповідає:

«Як кожен мусульманин я мріяв про участь у бойових діях. Сказав наш Пророк (мир йому і Боже благословення), коли в нього спитали “яке діяння є найкращим?”, що найкращим діянням є “боротьба на шляху Аллаха своїм життям та майном”. Це є найвищим виміром любові до Свого Творця, коли ти готовий віддати своє життя заради Нього, така людина називається шагідом, себто мучеником релігії, і в тому світі вона буде в одному ряду з пророками (мир їм) та праведниками. Щоб було зрозуміліше для модерністського європейського розуміння, ще Ніцше сказав, що “любов – це бажання померти”, і це треба розуміти так, що якщо ти маєш любов до чогось, то неодмінно повинен бути готовий покинути цей світ заради цього вищого ідеалу. З власних вражень можу сказати, що коли людина знаходиться на межі життя та смерті, вона найбільше почуває себе живою, сприймає цей світ таким, як він є, а найголовніше – Присутність Всевишнього. Саме там людина може заново народитись. На мій погляд, справжні люди по-справжньому живі є лише на фронті або в аскезах, бо тільки їм відкривається сенс життя на практиці».

Олександр (Халід) Летик лаконічно висловився так: «[Участь в АТО] дала розуміння того, що лише Бог вирішує, коли ти помреш. Як би ти не старався, Він сам вирішить,

коли ти постанеш перед Ним».¹³³ Приблизно у таких самих тонах описували свій досвід і інші бійці.

Наведені коментарі – це, передусім, мотивована й раціоналізована особиста релігійність; дещо інакше на певні питання зазвичай дивляться релігійні лідери, які, серед іншого, мусять враховувати відмінність позицій в українській та світовій уммі стосовно певних питань. Найбільш відкриту й послідовну позицію, сутність якої полягає в підтримці участі українських мусульман в АТО, зайняло ДУМУ «Умма». Переїхавши восени 2014 року з Донецька до Києва, муфтій ДУМУ «Умма» Сайд Ісмагілов у своїх заявах і зверненнях неодноразово звертався до теми війни на Сході України.

Передусім виникає питання релігійної оцінки (з точки зору мусульманського права) цього явища, оскільки, як відомо, мусульманська традиція поділяє війну на справедливу і несправедливу.¹³⁴ На питання про те, чи можна вважати участь мусульман у цій війні на боці України *джігадом* (тобто «боротьбою заради Аллаги»), муфтій Сайд Ісмагілов дав досить розлогу і аргументовану відповідь. Передусім ідеться про самозахист як виправдану форму спротиву, а також дискутується питання громадянської позиції.

«Агресор напав на Україну, окупує наші землі, знищує наше як особисте, так і спільне майно, може легко будь-кого вбити або принизити, тому захищатись від агресора є

обов'язком. Мусульманин не може казати, що його повинні захищати інші люди, а він сам себе та свою родину не буде захищати, тому що Україна не мусульманська країна. Це повний абсурд. Чому іновірці повинні захищати мусульман, в той час як мусульмани будуть не лише стояти остроронь, а й демонстративно зневажати свою країну, де вони живуть, вільно сповідують та проповідують іслам, та своїх захисників? Така поведінка абсолютно суперечить принципам ісламу, тому двох думок тут навіть не може бути. Мусульманин або бере участь у захисті України, або відмовляється від громадянства та їде до тієї країни, де йому буде комфортно». Як підсумок, муфтій стверджує: «Мені не зрозуміла богословська аргументація тих мусульман, що живуть в Україні і при цьому виступають проти захисту країни, громадянами якої вони є, хліб та воду якої вони вживають щодня, і ростять тут своїх дітей. Аргументація, що це не мусульманська країна, абсолютно не зрозуміла. А позиція, чому Україну потрібно захищати, – добре аргументована як джерелами ісламу, так і здоровим глуздом. Тому можна з певною долею впевненості сказати, що участь в АТО для захисту країни, є індивідуальним *джігадом*».

Інші духовні управління обирали набагто більш нейтральну риторику. У своєму інтерв'ю Релігійно-інформаційній службі України на питання про те, як саме ДУМУ «працює на примирення та врегулювання тієї ситуації, яка є зараз в Україні», муфтій Ахмед Тамім відповів: «Ми спільно виступаємо за справедливість і за

спробу мирним шляхом вирішити проблеми. Основа виходу з конфлікту в тому, щоб були міжнародні гарантії для України та її суверенітету. Але багато залежить від нас самих як від громадян України. До останнього часу важко було бачити єдину державну стратегію, в межах якої ми могли б стабільно та плідно працювати». ¹³⁵ Про участь мусульман в АТО муфтій Ахмед Тамім висловився досить абстрактно, оскільки з його слів не зрозуміло, чи є серед бійців АТО члени підконтрольних його духовному управлінню громад: «А серед народу кожен скільки зміг, стільки й зробив: були добровольці, що поїхали в АТО, є ті, хто збирає допомогу. У нас є й ті, хто може тільки молитви читати. Деякі наші співробітники ходили на Майдан, але офіційно, як організація, що представляє мусульман, ДУМУ працювало в рамках ВРЦіРО і всі добре обізнані про нашу позицію». На зустрічі Голови Верховної Ради України А.

Відвідини капеланами ДУМУ «Умма» бійців-мусульман у зоні АТО (літо 2016 р.)

Парубія із членами ВРЦіРО, що відбулася 24 листопада 2016 року, муфтій ДУМУ Ахмед Тамім закликав до делібералізації релігійного законодавства в Україні, а також до необхідності консультуватись із ним при реєстрації нових ісламських інституцій; також він у черговий раз заявив про загрозу «політизації ісламу» й «перетворення України в територію ІДІЛ». ¹³⁶ Це викликало негативну реакцію з боку громадськості.¹³⁷ Як бачимо, нестабільна ситуація використовується ДУМУ з метою посилення своїх позицій як «єдиного центру мусульман» в Україні, дискредитуючи інші мусульманські організації як потенційно загрозливі (тактика, яку ДУМУ викорисовує уже багато років поспіль).

Позиція, згідно з якою участь мусульман у військовому конфлікті має чимало застережень, неодноразово озвучувалася ДУМУ; так, на круглому столі «Дорогою миру», який відбувся 2 листопада 2016 року, представниця ДУМУ Джаміля Санюк заявила: «Ми хочемо наголосити на наявних проблемах, які не вичерпались через допомогу церков. Проблема екстремізму залишається актуальною, як і ризик використання релігійних факторів у конфлікті. Ми дуже занепокоєні тієї перспективою, яка на нас чекає, якщо ми не будемо усвідомлювати їх. Події в Європі довели, що однією з причин було надто ліберальне законодавство. Можливо, що і в Україні влада не завжди звертала увагу на кричущі проблеми та причини їх виникнення. Тому нас турбує використання ісламського фактора в українській війні, а також те, під яким впливом знаходяться ті мусульмани, які лишаються на територіях війни.

Радикальний потенціал суспільства зберігається і він може бути використаний не лише у мирних цілях». ¹³⁸

Інші релігійні організації мусульман України зайняли позицію ізоляціонізму. Так, Релігійне управління незалежних мусульманських громад України «Київський муфтіят» (голова – Канафія Місбахетдінович Хуснутдінов), яке в першу чергу об'єднує казанських татар, у своїй діяльності взагалі намагається уникати тем, пов'язаних із «Майданом» чи АТО; у журналі «Дуслик», який видається Всеукраїнським татарським центром «Туган-тел» (під редакцією Канафії Хуснутдінова) за сприяння російської нафтової компанії «Татнефть», продовжують публікуватися матеріали про мусульман РФ, зокрема про різного роду офіційні заходи, зустрічі татарської молоді, законодавчі акти України та РФ, історію татар у Другій світовій війні (утім у звичному для популярної радянської та російської історіографії дусі, вживаючи поняття «Великая отечественная война», «немецко-фашистские захватчики» та ін.). Теми, пов'язані з подіями в Україні в 2014–2016 році, в риториці «Київського муфтіяту» відсутні, очевидно це принципова позиція, викликана надзвичайно міцними зв'язками з Республікою Татарстан.

Інші релігійні організації мусульман, зокрема представники салафізму, зайняли на офіційному рівні переважно нейтральну позицію (розглядаючи АТО як «ненісламську війну»), але чимало хто із українських салафітів, передусім кримських татар і українців, перебував у лавах як ЗСУ, так і добровольчих батальйонів. Послідовники «ХТ», що цілком передбачувано, утримались від участі в

конфлікті, навіть попри факти системного переслідування їхніх послідовників у РФ і, натомість, можливості вільного розвитку в Україні: «Хізб ут-Тахрір не бере участі у збройних конфліктах. Хізб ут-Тахрір – це політична партія, що обмежує свою діяльність виключно ідеологічною й політичною роботою. Тому Хізб ут-Тахрір не надсилає своїх членів для участі в збройних конфліктах, не фінансує таку участь і не має воєнізованого крила. Це стосується будь-яких збройних конфліктів, будь то в Сирії, Іраку, Афганістані або інших країнах. Така позиція є спільною для всіх регіональних відділень Хізб ут-Тахрір по всьому світу. Україна і агресія з боку Росії не є винятком», – заявляє Фазил Амзаєв, голова інформаційного відділу «ХТ» в Україні.¹³⁹

Світова мусульманська спільнота, увага якої бльше сконцентрована на Сирії та інших «гарячих точках» Близького Сходу, відреагувала на участь мусульман у війні на Сході України досить мляво. Не секрет, що за останній рік тема російсько-українського протистояння практично не представлена на шпальтах світової преси, а оскільки, наприклад, арабомовні медіа отримують інформацію про Україну переважно за посередництва західних чи російських інформагенцій, війна на Донбасі, а тим більше участь у ній мусульман є малопомітним явищем. Виходили окремі матеріали про те, що начебто в АТО з українського боку присутні бійці «ІДІЛ» (окрім якихось «історій» підтвердженъ цьому не було).¹⁴⁰ На ресурсі «Аль-Манар», який належить шиїтському воєнному формуванню «Хізбулла», у листопаді 2014 було розміщено статтю під

заголовком «Українська вагабітська війна: проект континентальної ідентичності», хоча власне у статті йшлося про участь крайніх правих у війні, а не про мусульман.¹⁴¹ Як відзначає муфтій ДУМУ «Умма» Саїд Ісмагілов, «на жаль, для багатьох іноземців це нецікава тема. Вони вважають, що боротьба за Україну – це справа держави та армії. Парадоксально, але багато з тих, хто навіть отримав українське громадянство, не ототожнюють себе з Україною, українським народом, потребую захищати цю землю. Люди ще ментально знаходяться «там», а не «тут» – в Україні. Звісно, що є винятки. І в лавах захисників України є і чеченці, і дагестанці, і азербайджанці, і представники інших етносів. Але все ж таки більшість не вважає за потрібне проявляти патріотизм. Що стосується етнічних українців-мусульман та кримських татар, то вони поряд із чеченцями і складають більшість захисників України...».

Антитерористична операція на Сході України стала першим серйозним військовим викликом не лише для Української Держави загалом, а й для релігійних спільнот, які дедалі більше інтегруються в соціальне й політичне життя країни. Українських мусульман, попри їх невелику чисельність у порівнянні з християнськими конфесіями, підії окупації Криму й АТО зачепили чи не найбільше, оскільки як мінімум половина української частини умми проживає саме на південній сході країни. На ці виклики релігійні громади не мали одностайної реакції – окремі групи виходячи з позицій лоялізму й ізоляціонізму зайняли позицію вичікування (або переміщення на контролювану Україною територію), інші долутилися до боротьби з

агресором у лавах ЗСУ чи добровольчих батальйонів. Неоднозначна реакція мусульман на військову кризу полягає не лише у внутрішніх причинах (тобто відмінностях у поглядах на участь у житті світського суспільства), а й специфікою військового конфлікту, його «гібридністю», неоднозначною інформаційною складовою, дистанційованістю певної кількості співгромадян від чіткої національної самоідентифікації. Разом із тим, зростання націоналістичних і патріотичних настроїв у країні не обійшло стороною й мусульманські громади, формуючи не лише світогляд «нових мусульман» (новонавернених українців, росіян та ін.), а й «етнічних», особливо тих, які уже тривалий час мешкають в Україні. Значної активізації зазнав і національний рух кримських татар, який в умовах окупації Криму вилився у створення воєнізованих організацій.

Опитування мусульман, які беруть участь у бойових діях, також показало значний рівень самостійності у прийнятті відповідних рішень – практично всі опитані керувалися не рішеннями певних духовних управлінь чи настановами окремих авторитетів, а власними міркуваннями щодо обов'язку мусульман перед українським суспільством. Це також не викликає здивування, оскільки в ісламі, так само як в інших релігіях, спрацьовує механізм «приватної релігійності», коли особистійні переконання відіграють дедалі більшу роль порівняно з колективними практиками, а особливо серед мусульман у світських суспільствах. Суто релігійна мотивація (участь в АТО як «захист власності», як «збереження прав» мусульман та ін.) тут поєднувалася із

патріотичними відчуттями, спільними для військових усіх релігійних конфесій. Вочевидь, тут маємо справу уже з «реінтерпретацією», тобто відчуттям громадянського обов'язку, а вже у підсумку – з його обґрунтуванням з релігійної точки зору. Цілком логічно й те, що активними прихильниками участі мусульман в АТО стали, зокрема, «нові мусульмани», тобто вихідці з українського етнічного середовища, які мають типові для українського суспільства громадянські уявлення про державу й етнос.

І хоча повноцінне соціологічне дослідження провести наразі не видається можливим через закритість багатьох учасників АТО, навіть поверхнева оцінка дає можливість змалювати «портрет» українського мусульманина – учасника бойових дій. Зазвичай це особа, яка пішла на фронт добровільно (в лави ЗСУ чи добровольчих батальйонів), має широкі світоглядні інтереси, що не обмежуються вузькоконфесійними витлумаченнями релігії, досвід індивідуального вивчення ісламу, готовність і відкритість до діалогу, широкі соціальні зв'язки з представниками інших віросповідань. Завдяки цьому (про що також свідчать проведені опитування) у бійців-мусульман загалом склалися добре стосунки із бойовими побратимами, волонтерами та місцевим населенням; таку ж саму «відкритість» демонструють і представники інших етносів (кримські татари, чеченці), які беруть участь в АТО, яка передусім полягає в готовності до компромісів заради спільної мети. На прикладі учасників АТО помітно, як інтернаціональність мусульман України стає базою для формування громадянської української ідентичності, тобто

відчуття територіальної й суспільної єдності навіть з урахуванням етнічних, мовних, релігійний чи інших відмінностей.

На інституційному ж рівні майже всі релігійні організації мусульман України, за винятком ДУМУ «Умма», відсторонилися від теми участі послідовників ісламу в АТО, обмежуючись або загальною риторикою про «підтримку територіальної цілісності України», або взагалі не висловлюючись на цю тему. Це пов'язано не лише з відмінністю ідеологічних орієнтирів цих організацій, а й тісними зв'язками окремих духовних управлінь із РФ, типовим для пострадянського простору лоялізму в стосунках із владою, а також структурою «муфтіятів» як передусім адміністративних структур, а не повноцінного механізму передачі й відтворення релігійного знання (за рідкісними винятками). Таким чином, трансформації мусульманської релігійності, які сьогодні переживає іслам в Україні, мають демократичний характер, оскільки походять не з якихось сторонніх чи офіційних джерел, а від самих віруючих.

МУСУЛЬМАНСЬКЕ ВІЙСЬКОВЕ КАПЕЛАНСТВО В УКРАЇНІ

Тема капеланства обговорюється в Україні ще з 90-х років минулого століття, коли найбільші релігійні організації активізували соціальну роботу у закритих співтовариствах (військових формуваннях, в'язницях, госпіталях та ін.). Тема «військового капеланства» була представлена передусім у діяльності православних і католицьких церков в Україні, хоча, через, м'яко кажучи, слабкий інтерес до армії в період до 2014 року особливої ролі в доктринах релігійних організацій не відігравала. Саме поняття «військове капеланство» прийшло із західної практики, передусім армій США, Великобританії та Франції, де ця практика існує вже понад століття.¹⁴² Тема капеланства, як у стосунку до конкретної практики, так і до моральних дискусій, досліджена досить ґрунтовно.¹⁴³

У 2011 році було здійснено спробу розгляду питання капеланства на системному рівні й на рівні Міноборони прийнято «Концепцію душпастирської опіки у Збройних Силах України» (як підсумок уже існуючих меморандумів із релігійними організаціями).¹⁴⁴ У вступі було зазначено, що «військовий священнослужитель (священик, капелан, душпастир, імам) – особа, уповноважена своєю конфесією здійснювати душпастирську опіку віруючих військовослужбовців, які належать до цієї конфесії, та тих, хто добровільно прийшов до нього». Пізніше, вже у 2014–2016 роках, було проведено декілька наукових конференцій, присвячених вказаному питанню, чимало

зустрічей представників Міноборони України й релігійних організацій, утворено Раду з душпастирської опіки при Мінобороні України. У лавах Міноборони України, Державної прикордонної служби України, Національної гвардії України, Служби безпеки України було утворено відповідні відділи й призначено відповідальних осіб,¹⁴⁵ хоча, незважаючи на всі кроки в цьому напрямі, реально т. зв. «душпастирська опіка» здійснюється з ініціативи за підтримки самих релігійних організацій, у той час як структури силових відомств виконують дозвільну функцію. Станом на осінь 2016 року, через скасування попередніх наказів і систематизацію роботи відповідних департаментів, інститут військового капеланства на рівні Міноборони України ще не було остаточно сформовано.

Утім через ліберальне ставлення держави до релігійних організацій чимало з них брали участь у АТО вже з перших місяців війни. Не винятком стали й мусульмани, передусім Духовне управління мусульман України «Умма» (ДУМУ «Умма), яке вже в 2014 році утворило власне Військове капеланство мусульман України. Муфтій ДУМУ «Умма» розповідає про історію цієї служби так: «Коли перший мусульманин загинув на фронті <...> Нам зателефонували з війської частини, сказали, щоб приїхав мусульманський священик і виконав усі обряди, відповідно до вашої

Муфтій ДУМУ «Умма» проводить джума-намаз на позиціях поблизу лінії зіткнення (літо 2016 р.)

релігійної традиції. Саме тоді ми зрозуміли, що не можна обмежитися лише наявністю імамів у мечетях, які будуть десь там — можливо, дуже далеко від лінії фронту, далеко від вірних, котрі боронять Батьківщину. І ми створили Управління військового капеланства мусульман України, якому доручили (і тепер вони, наші імами-капелани, виконують це доручення) опікуватися одновірцями, що перебувають у лавах Збройних сил України, у Національній гвардії, у добровольчих батальйонах і Державній прикордонній службі, тобто опікуватися нашими вояками, що захищають Батьківщину. На цьому шляху було створено Управління військового капеланства мусульман України, головою призначено Сергія (Мурада) Путіліна». ¹⁴⁶ Сам Мурад Путілін, учасник багатьох спеціальних курсів і тренінгів з капеланської служби (які нині дуже часто проводяться в Україні), розповідає про свою місію так:

«Мусульманин зобов'язаний, підкresлю, зобов'язаний захищати свою землю, майно, сім'ю, себе, отже він повинен усунути зло (агресора) рукою, словом або засудити в серці, раз ми можемо воювати, воюємо, не можемо, допомагаємо чим можемо <...> Капелан – це людина, яка вислуховує і в міру сил допомагає будь-кому, хто до неї звернувся, але іслам не схожий не на одну з релігій, і мусульманин однозначно шукатиме імама». ¹⁴⁷

Відповідно до порядку Міноборони України, капелани ДУМУ «Умма» (наразі декілька осіб) отримали дозвіл на служіння у військових частинах усіх трьох оперативно-тактичних угрупувань України. 4 липня 2016 року муфтій Саїд Ісмагілов був прийнятий Міністром оборони України, генералом армії України Степаном Полтораком, в ході якого керівник оборонного відомства висловив вдячність пану Ісмагілову за організацію душпастирської роботи, проведення зустрічей з військовослужбовцями ЗСУ в районі проведення АТО.¹⁴⁸ Муфтій Саїд Ісмагілов розповідає про духовну місію капеланів свого духовного управління так:

«Так, я кожного місяця буваю в АТО з духовною капеланською місією. Під час Священного Рамадану ми разом із іншими імамами-капеланами навіть двічі відвідували зону бойових дій, щоб у священний місяць бути поруч із захисниками нашої країни. Багато спілкуємось із воїнами – і мусульманами, і немусульманами. У бійців-мусульман, звісно, у кожного своя історія, але в них є щось

важливе спільне. Це спільне – бажання захистити Україну та мусульман України від безправ'я, беззаконня та насильства, що точиться над мусульманами Росії, а віднедавна і на окупованих територіях. Всі добре знають, яке погане становище з ісламом і правами мусульман в Росії. Якщо нашу країну окупують, то в нас буде ще гірше. Не допустити впovзання російських реалій в нашу свободу, волю, країну, народ – це головний мотив усіх мусульман, що є на фронті. Але у кожного з бійців є і своя історія. Кримські татари мріють про визволення Криму та повернення на Батьківщину. Чеченці мріють про вільну Ічкерію і вважають захист України кроком до своєї мрії. Мусульман-українців взагалі питати не потрібно, в їх очах все відразу видно – вони боронять свою землю, і іншої в них немає, вони на свої землі і на своєму місці».¹⁴⁹

Багатьом мусульманам, особливо тим, хто знаходиться на передовій, доводиться стикатися й із психологічними проблемами, пов'язаними як із участю в бойових діях, так і з особистими запитами. Muftій Саїд Ісмагілов розповідає про досвід військових капеланів ДУМУ «Умма», які знаходяться на передовій:

«Але більшість питань про війну з одновірцями, адже вони добре знають, що на іншому боці також є мусульмани. Воїни питают, як їм воювати, якщо з іншого боку в нього стріляє також мусульманин. Чи є гріхом вбивати в такому випадку одновірця? Чи пробачить Всешишній Аллаг їх за це? Я завжди відповідаю, що винен загарбник, той, хто напав на нас. А мусульманину бути нападником, злодієм,

окупантом та вбивцею – ще гірше, адже він порушує закон Аллага, порушує права своїх одновірців. Не ми на них напали. Це вони зі зброяєю вторглися на нашу землю та стріляють в нас. Тому ми мусимо себе захищати, а потім нагадую аяти Корану та хадіси Пророка Мухаммада (мир йому і Боже благословення), які наказують захищатись та обіцяють Боже профіциття та рай для того, хто поводився гідно та захищав себе. Хлопці радіють, в їх душі нема сумління, вони і Батьківщину захищають, і наказ Аллага виконують. Також є питання про доречність мусульманину брати участь у війні, де конфлікт точиться переважно між немусульманами, та немусульманськими країнами. Я розповідаю їм приклади з життя Пророка Мухаммада (мир йому і Боже благословення), коли він шукав для мусульман захисту у немусульманській країні, коли він укладав угоди з немусульманами про спільний захист, коли він збирав військо і з мусульман, і з немусульман і вони разом бились проти ворога. Достатньо детально розповісти віруючим, що вони далеко не перші, хто зіткнувся з таким питанням, і навіть засновник ісламу був у такому самому становищі, як вони все добре розуміють і їх ці питання більше не

*Делегація ДУМУ «Умма» на чолі з муфтієм Саїдом Ісмагіловим дарує переклад смыслів Корану Начальнику Генерального штабу ЗСУ генералу армії України Віктору Муженку (червень 2016 р.),
фото з сайту Міноборони України*

турбують». На сьогоднішній день імами-капелани ДУМУ «Умма» виконують різні функції, зокрема збирання і передачу волонетрської допомоги бійцям, проведення п'ятничної молитви (часто прямо на передовій) та інших обрядів; проводилися навіть уроки з вивчення арабської. Як неодноразово відзначав муфтій Саїд Ісмагілов, налагоджено й співпрацю з іншими конфесіями, зокрема зі священиками Української православної церкви Київського патріархату й Української греко-католицької церкви, яких в АТО чи не найбільше. Траплялися й випадки, коли допомогу бійцям-мусульманам передавали юдеї, оскільки на той момент існувала проблема із забезпеченістю халільними продуктами. Траплялися, судячи з розповідей самих мусульман, і зворотні випадки, зокрема коли мусульмани передавали іншим бійцям продукти, які не

були халяльними (зокрема зі свинини). Особливості мусульманського військового капеланства в Україні полягають ще й у тому, що нечисленні бійці-мусульмани розкидані по різним підрозділам і, відповідно, різним частинам фронту; а відтак мусульманським капеланам, на відміну від капеланів інших конфесій, не потрібно постійно знаходитися на позиціях.

Окрім того, капелани ДУМУ «Умма» відвідували й військові полігони, де мусульмани проходили військову підготовку. Мурад Путлін, голова Управління мусульманського військового капеланства, також був на Чонгарі, де триває акція громадянської блокади Криму. За повідомленнями самих опитаних бійців із різних підрозділів, ДУМУ «Умма» залишається єдиною релігійною організацією мусульман України, яка має своїх капеланів у АТО й регулярно займається капеланською роботою. Серед близьких до ДУМУ «Умма» і «Альраїду» організацій чималу активність уже у волонтерстві відіграє Жіноча громадська організація «Мар'ям», представниці якої уже другий рік поспіль регулярно надають допомогу пацієнтам військових шпиталів.¹⁵⁰

Нажаль, у напівофіційну статистику, яка поширюється в тому числі й представниками Міноборони України, капелани-мусульмани чомусь не потрапляють; зокрема в невеликій книзі «Бути поруч» («Основи військового капеланства для військових і волонтерів») не згадано про мусульманських капеланів, а в переліку релігійних організацій, що займаються військовим капеланством, вказано лише ДУМУ.¹⁵¹ Окрім того, саме ДУМУ входить до

Ради душпастирської опіки, оскільки, судячи з усього, до участі в діяльності Ради допускаються лише організації, представлені у Всеукраїнській Раді Церков і релігійних організацій (ВРЦіРО). Специфіка співпраці ДУМУ й Міноборони України залишається невідомою, публічно згадувалися лише відвідини госпіталей для військових,¹⁵² а також відвідини штабу АТО в Краматорську делегацією ДУМУ в складі ВРЦіРО.¹⁵³ Інші релігійні організації мусульман України інтересу до військового капеланства не виявляють. Можна, звісно, спробувати пояснити це тим, що принаймні сунітський іслам як такий, особливо в кризових умовах (зокрема на війні), не потребує специфічних осіб для звершення релігійних ритуалів. Утім, як показує практика, капелани в Україні виконують не лише сухо духовну, а й волонтерську функцію; імами-капелани дають мусульманину змогу відчути приналежність до громади (*джасама*), що має важливе значення для багатьох практикуючих мусульман, особливо новонавернених.

Доцільно зауважити, що з початком АТО на Сході України почався й відлік мусульманського військового капеланства в нашій державі. Орієнтовані на бійців-мусульман різних національностей (українців, кримських татар, вихідців з Кавказу та ін.), українські імами-капелани певною мірою стали «першопрохідцями», оскільки раніше тема присутності ісламу в ЗСУ майже не обговорювалася. Попри те, що за чисельністю інститут власне «мусульманського капеланства» значною мірою поступається християнському, але обсяг роботи, яку виконують капелани в умовах обмежених ресурсів

(фактично цим займається лише ДУМУ «Умма»), задовольняє чимало першочергових потреб мусульман. Оскільки процес формування військового капеланства в лавах силових відомств іще триває, можна сподіватись, що в перспективі до нього долучаться й інші релігійні організації мусульман.

ПІСЛЯМОВА

Сьогодні ісламський світ переживає надзвичайно складні часи. Триває політична боротьба демократичних, радикальних і авторитарних сил; чимало країн, передусім Близького Сходу, опинилися в умовах жорсткого протистояння, ускладненого втручаннями іноземців. Багато мусульман сьогодні ставить перед собою питання – що потрібно робити для того, щоб вийти з гострої кризи, як домогтися того, щоб у мусульманських суспільствах було більше правди, дотримувалися права людини, більше цінувалася гідність особистості, реалізувалися ті цінності, які закладені в ісламському релігійному законі.

На цьому тлі дещо інакше виглядають мусульманські спільноти, включенні в суспільства країн, де чисельну перевагу мають послідовники інших релігій. Попри те, що, наприклад, в Україні про існування мусульманських громад відомо ще з часів Русі, через масові репресії проти мусульманського населення в ХХ ст. релігійне життя відновилося лише в часи Незалежності. Склалося так, що всі ті здобутки, які сьогодні мають українські мусульмани (мечеті, навчальні заклади, можливість зберігати й відтворювати свою ідентичність), було реалізовано в умовах релігійної свободи, яку забезпечує Українська Держава. На відміну від сусідніх держав пострадянського простору, де за підтримки влади відбувалося посилення централізованих ісламських структур («духовних управлінь») з орієнтацією на суспільно-політичний лоялізм, в Україні мусульманське життя набувало досить розмаїтих

форм. Своє місце в Українській Державі знайшли послідовники і ханафітсько-матуридитської традиції, і неосуфізму, і салафізму, і багатьох інших релігійних і релігійно-політичних рухів в ісламі; значну роль відіграв і етнічний чинник, передусім кримськотатарський.

Як наслідок, різні релігійні громади мусульман по-різному ставилися до подій, які Українська Держава переживає вже третій рік – «Революцію гідності», окупацію Криму, Антитерористичну операцію на Сході країни. Найбільш активними їх учасниками, як показує наше дослідження, стали представники кримськотатарського й україноцентричного бачення розвитку мусульманських громад у реаліях Української Держави. Передусім це Меджліс кримськотатарського народу, який відіграв ключову роль у мусульманському представництві на Майдані, в організації блокади Криму, в закликах до участі в спротиві окупаційній навалі. Поряд із цим, мобілізаційну роль для власне проукраїнського іслamu відіграво Духовне управління мусульман України «Умма» (ДУМУ «Умма») на чолі з муфтієм Саїдом Ісмагіловим, яке орієнтується на «поміркованість в ісламі» (*аль-васатийя*) й необхідність якомога ширшої участі мусульман в суспільному житті, а також організації кримських татар, в яких традиційно домінує націоналістичний сентимент.

5 грудня 2016 року за участі ДУМУ «Умма», Всеукраїнської асоціації громадських організацій «Альрайд», новоствореного «Духовного управління мусульман Криму» на материковій частині, Асоціації мусульман України та ще 30 організацій всеукраїнського й

Підписання Хартії мусульман України (Київ, грудень 2016 р.)

регіонального рівнів, а також комбата батальйону ім. Іси Мунаєва Адама Осмаєва було підписано Хартію мусульман України. Серед іншого, цей документ проголошує, що «мусульманам України як активним громадянам дозволено брати участь у політичному житті країни, оскільки громадянство передбачає політичну активність з погляду участі як у голосуванні, так і в політичних інститутах країни (інститутах влади)», «мусульмани України визнають суверенітет України, її незалежність, а також рішуче підтримують її територіальну цілісність». Ця Хартія також стала однією з відповідей мусульманських спільнот України на кризову ситуацію в країні, унаслідок якої мусульмани стали однією з найбільш постраждалих груп.¹⁵⁴

Долучилося до боротьби, особливо в АТО на Сході України, і чимало мусульман із інших країн, передусім вихідців із Кавказу, які вже мали бойовий досвід спротиву

російській агресії. Загалом важко змалювати однозначний «портрет» мусульманина, який бере участь в АТО, але зазвичай це практикуючі віруючі із критичним мисленням, мотивованою позицією, проукраїнським сентиментом навіть попри національні відмінності. У багатьох випадках віруючі керувалися власними міркуваннями незалежно від позиції лідерів релігійних громад, зокрема тоді, коли ці лідери трималися принципового нейтралітету й невтручання в події. Тут можна спостерігати перетин релігійної, національної та громадянської ідентичності, яка виражена в проукраїнських симпатіях і є феноменом українського ісламу – не як «ісламізованого» націоналізму, а радше як вияву ісламського світогляду в реаліях конкретної національно-територіальної єдності. На жаль, через різні причини, передусім через те, що оприлюднення особистих даних може завдати шкоди самим учасникам АТО (та їхнім родинам, які мешкають на окупованих територіях), у цій книзі згадано далеко не всіх захисників Вітчизни. Хочеться вірити, що після успішного завершення конфлікту на Сході суспільству відкриється ще дуже багато імен героїв, серед яких чимало мусульман.

Досвід, набутий мусульманськими спільнотами в сучасних кризових умовах, можна вважати значимим не лише в українському, а й у глобальному контексті, оскільки тут йдеться про організований суспільно-політичний демократичний рух, орієнтований на збереження державності світської поліконфесійної країни, в який дедалі більше мусульман відчувають себе повноцінними громадянами. Українські мусульмани сьогодні мають

чимало гострих проблем, пов'язаних із відновленням мережі релігійної освіти, будівництвом мечетей, облаштуванням переселенців, існуванням внутрішньоісламських суперечок, представництвом у діалозі з владою та ін. Вони потребують нагального вирішення виходячи з власного буття мусульман у системі національно-територіальних координат, а не притаманного багатьом транснаціональним ісламським рухам ізоляціонізму і примарного космополітизму.

ДОДАТКИ

***Звернення ДУМУ «Умма»
з приводу подій 30 листопада в Києві***

Духовне управління мусульман України «Умма» висловлює свій протест з приводу подій, що відбулися вночі 30 листопада на Майдані Незалежності в Києві. Україна – демократична країна, де необхідно дотримуватися прав та свобод громадян.

Релігійні громади ДУМУ «Умма» засуджують насильство, що вчинили працівники правоохоронних органів до учасників мирної акції протесту на головному майдані столиці.

Звертаємося до всіх сил, політичних партій, державних органів та громадян України не допустити повторного побиття мирного цивільного населення, а також не піддаватися на провокації.

Закликаємо всі сторони до діалогу, миру та взаємного порозуміння. Маємо надію, що влада почує вимоги громадян та візьме їх до уваги. Закликаємо віруючих до спільноти молитви за Україну та мир в нашій країні.

*З повагою, мусульманські громади
Духовного управління мусульман України «Умма».*

30 листопада 2013 року

***Звернення ДУМУ «Умма»
з приводу подій 18–20 лютого 2014 р.***

Закликаємо зупинити кровопролиття в Україні!

Дорогі брати й сестри!

В Україні критично погіршилася ситуація. У Києві застосовано автоматичну вогнепальну зброю, гранати та важку бронетехніку. Люди гинуть, тисячі поранених. Мусульмани України просять сторони конфлікту зупинити насильство та відновити мирні переговори! Ми нагадуємо, що шляхи вирішення конфліктних питань повинні бути дипломатичні та врівноважені. Треба вийти за межі конфлікту, взяти до уваги людську гідність. Єдність і здоровий глузд мають переважати.

Сподіваємося, що як влада, так і протестувальники, за підтримки міжнародного співтовариства приймуть сміливі рішення, спрямовані на пошук справедливого й мирного врегулювання конфлікту, щоб його негайно зупинити. Демократичне майбутнє України можливе лише завдяки діалогу й здатності слухати голос громадянського суспільства.

Закликаємо міжнародне товариство взяти дипломатичну участь у врегулюванні конфлікту й виступити гарантам переговорів сторін і дотримання прав і свобод.

Закликаємо співгромадян обстоювати єдність і неподільність країни, давши відсіч сепаратистським настроям і заявам окремих діячів.

Закликаємо мусульман України молитися за мир, єдність і добробут нашої Батьківщини!

З молитвою за Україну

*Духовне управління мусульман
України «Умма»
лютий 19, 2014*

*Звернення Меджілісу кримськотатарського народу
 «Про деескалацію ситуації на Кримському півострові»*

ОРГАНІЗАЦІЇ ОБ'ЄДНАНИХ НАЦІЙ
 ОРГАНІЗАЦІЇ З БЕЗПЕКИ І СПІВРОБІТНИЦТВА В ЄВРОПІ
 РАДІ ЄВРОПИ ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗУ
 ПАРЛАМЕНТАМ І УРЯДАМ ДЕРЖАВ

Ситуація в Криму і навколо Криму продовжує загострюватися.

Прийняті 6 березня 2014 року Верховною Радою Автономної Республіки Крим рішення «Про проведення загальномісцевого референдуму» і призначення дати його проведення на 16 березня 2014 року послужили новим чинником ескалації напруги в кримському суспільстві. Багатонаціональне населення півострова обґрутовано побоюється широкомасштабних провокацій, що можуть бути організовані членами воєнізованих (козачих) організацій з Краснодарського краю та інших областей Російської Федерації, які масово в'їжджають на територію Криму.

Розширення присутності на півострові російських військ, що здійснюється на тлі надмірної активізації так званих «народних дружинників» і «загонів самооборони», що перешкоджають діяльності журналістів і дипломатів, недопущення до Криму спостерігачів ОБСЄ свідчить про те, що ситуація в будь-який момент може перейти у вкрай

небезпечну стадію, що безпосередньо загрожує безпеці та життю людей.

Всі реальніше стає загроза застосування насильства до українців, кримських татар і всіх громадян України, що проживають на півострові, чиї позиції з питання про статус Криму відмінні від позиції тих, хто сьогодні здійснює політику сепаратизму і відторгнення Криму від України. Насильство може бути застосовано і до багатьох людей інших національностей, не згодних з політикою нинішньої «влади» в Криму.

У ситуації, яка склалася, і з метою запобігання масштабної гуманітарної та соціальної катастрофи, наслідки якої стануть трагічними для всіх людей, незалежно від їх національності,

Меджліс кримськотатарського народу звертається до всіх міжнародних організацій, парламентів та урядів держав із закликом негайно розглянути можливість введення на територію Криму миротворчих сил ООН.

*Голова Меджлісу кримськотатарського народу
Рефат Чубаров*

6 березня 2014 року

***Звернення Меджлісу кримськотатарського народу до
Верховної Ради України, до всього Українського народу –
громадян України всіх національностей***

Верховній Раді України

Українському народу – громадянам України всіх національностей

Меджліс кримськотатарського народу – найвищий повноважний представницький орган кримськотатарського народу,

- В умовах реальної загрози безпеці і свободі кримських татар і всіх жителів Криму, незалежно від їх національності,
- Представляючи масштаби наслідків, неминучі в результаті прямого військового втручання і планів анексії Криму іноземною державою,
- Усвідомлюючи виняткову відповідальність перед нинішнім і май-бутніми поколіннями кримськотатарського народу,
- Пам'ятаючи про всі втрати, приниження, поневіряння і репресії, які пережив кримськотатарський народ з часу анексії Криму в 1783 році і втрати ним своєї багатовікової державності,
- Прагнучи не допустити повторення геноциду 18 травня 1944 року, коли кримськотатарський народ був підданий насильницькій депортації зі своєї історичної Батьківщини,

- Відстоюючи традиційні методи ненасильницької боротьби за свої права,
- Ґрунтуючись на загальновизнаних нормах міжнародних документів, що гарантують право на самовизначення – Статуту ООН, резолюції № 1514 (XV) Генеральної Асамблеї ООН від 14 грудня 1960 року, Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права та Міжнародного пакту про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 року, Декларації про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин і співробітництва між державами відповідно до Статуту ООН, прийнятої 24 жовтня 1970 року, та інших,
- Спираючись на Декларацію ООН «Про права корінних народів» від 13 вересня 2007 року, що передбачає, зокрема:
 - а) право корінного народу на самовизначення (стаття 3),
 - б) право корінного народу на автономію та самоврядування (стаття),
 - в) право корінного народу на повноцінну участь – за власним вибором – у політичному, економічному, соціальному та культурному житті держави свого проживання (стаття 5),
 - г) що військова діяльність не може вестися на території корінного народу без його згоди або його прохання про це (стаття 30),
 - д) право корінного народу на доступ і швидке вирішення в рамках справедливих процедур врегулювання конфліктів і суперечок з державами та іншими сторонами (стаття 40),

е) що положення Декларації не можуть бути використані або витлумачені на шкоду територіальної цілісності або політичної єдності суверенної і незалежної держави (стаття 46),

– Базуючись на Декларації про національний суверенітет кримськотатарського народу, прийнятої II Курултаєм кримськотатарського народу 28 червня 1991 року,

– Вважаючи, що Українська держава не зробила все від неї залежне для відновлення прав кримськотатарського народу та визначення статусу кримських татар як корінного народу в Криму, в результаті чого кримські татари були піддані дискримінації з боку офіційної влади, **звертасмося до всього українського народу, його представників у Верховній Раді України з наступним:**

1) підтверджуємо своє визнання України як суверенної і незалежної держави в існуючих кордонах;

2) рішуче засуджуємо акт агресії з боку Російської Федерації та план анексії Криму, розглядаючи ці дії як грубе порушення міжнародного права, як такі, що дестабілізують існуючу систему міждержавних відносин;

3) не визнаємо кримський референдум 16 березня 2014 року, що проводиться з метою змінити територіальну принадливість Криму, легітимним і відповідним міжнародному праву і Конституції України;

4) категорично відкидаємо будь-які спроби визначити майбутнє Криму без вільного волевиявлення кримськотатарського народу – корінного народу Криму;

5) право вирішувати, у якій державі жити кримськотатарському народу, належить виключно самим кримським татарам;

6) переконані, що відновлення прав кримськотатарського народу і реалізація ним права на самовизначення на своїй історичній Батьківщині повинні здійснюватися у складі суверенної і незалежної Української держави;

7) вважаємо, що будь-яка влада в Криму повинна формуватися і здійснювати свою діяльність лише за умови вільно вираженої волі і згоди кримськотатарського народу;

8) звертаємося до Верховної Ради України із закликом приєднатися до Декларації ООН про права корінних народів;

9) закликаємо визнати і закріпити законами та іншими правовими актами України статус кримськотатарського народу як корінного народу Криму;

10) закликаємо Верховну Раду та інші вищі органи державної влади України негайно і спільно з міжнародними організаціями (ООН, ОБСЄ, Рада Європи, Європейський Союз), з метою реалізації природних прав кримськотатарського народу, передбачених міжнародними актами про права корінних народів, забезпечити вільне волевиявлення на здійснення кримськотатарським народом невід'ємного права на самовизначення на своїй історичній території – в Криму.

*Голова Меджлісу кримськотатарського народу
Рефат Чубаров*

15 березня 2014 року, м. Сімферополь

***Звернення Всеукраїнської Ради Церков
і релігійних організацій щодо утвердження миру
та поступу українського суспільства***

Підтверджуючи свою позицію, викладену у Зверненнях

- щодо нормалізації суспільно-політичної ситуації в Україні з огляду на внутрішні та зовнішні виклики від 24.03.2014 року;
- щодо ситуації на Сході України від 09.07.2014 року;
- на підтримку благодійництва та волонтерської діяльності від 31.10.2014 року;
- про обов'язок допомоги у захисті Батьківщини від 10.02.2015 року;
- з приводу звільнення заручників на Сході України як прояву милосердя від 06.09.2016 року,

Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій закликає всіх віруючих продовжувати молитися за мир та благополуччя в Україні. Всіх причетних до розпалювання військового конфлікту на Сході України закликаємо до пошуку порозуміння та прагнення до миру, припинення штучного загострення ворожнечі через поширення неправдивої пропаганди та інформаційних маніпуляцій. Закликаємо до складання зброї тих, хто взяв її до рук незаконно, і тих, хто прийшов на українську землю зі злочинними та загарбницькими намірами.

Війна руйнує та нищить, приносячи з собою лише біль і страждання. Жахливі події останніх років на Донбасі мають спонукати всіх замислитися про цінність кожного людського життя, яке не повинне ставати розмінною

монетою у geopolітичних амбіціях жодної держави та у власних корисливих цілях. Усе суспільство і кожен громадянин окрім – чи то політик, чи то релігійний діяч, чи то працівник ЗМІ – мають плекати суспільний мир і злагоду, не допускати у своїх висловлюваннях мову ворожнечі, шукати шляхи до примирення через діалог та взаємне прощення.

Ми звертаємося до людей, які проживають в зоні бойових дій і до яких ми приїхали, до людей які страждають від війни, до людей, які опинилися на окупованих територіях та в «сірій зоні», до людей, які пережили окупацію і визволення, та відчуваємо своїм обов'язком сказати про вас і запевнити, що ми є ті, хто хоче усім вам послужити, щоб ви почували себе гідними громадянами та були огорнуті увагою і допомогою. Ми щиро сердечно готові вам послужити задля вилікування ран, нанесених цією війною.

Ми знову звертаємося до міжнародного співтовариства з проханням зробити все можливе для збереження територіальної цілісності, суверенітету і недоторканості кордонів України, включаючи український Крим і Донбас. Сучасна система світової безпеки ґрунтуються на повазі до міжнародного права та суверенітету кожної держави, відтак ці основоположні принципи мають бути дотримані і стосовно України. Адже до цього часу на Сході України спостерігаються неприпустимі порушення прав людини, захоплення у заручники і тортури, релігійно вмотивовані переслідування та утиски релігійних меншин, які мають

нарешті припинитися та знайти своє відображення у звітах Спеціальної моніторингової місії ОБСЄ.

Релігія не повинна використовуватися як інструмент для штучного розпалювання ворожнечі та ескалації конфлікту, а бути джерелом миру, порозуміння та любові. Ми як глави церков і релігійних організацій звертаємося до наших віруючих для того, щоб кожен своїм відповідним прикладом показав прагнення до миру та взаємного прощення, виявляв повагу до представників інших конфесій.

Піднесення духовних цінностей у суспільстві є життєво важливим для України і умовою позитивних перетворень фундаментального рівня. Ми закликаємо до духовного оновлення кожного громадянина і кожної родини, що стане підґрунтям для оздоровлення нації в цілому, побудови міцного морального фундаменту, перемоги над корупцією та іншими людськими спокусами.

Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій високо цінує служіння українських воїнів-захисників, а також військових капеланів і волонтерів на Сході України. На сьогодні душпастирська опіка, моральна підтримка та практична соціальна допомога як ніколи потрібні військовослужбовцям і членам їхніх сімей, а також багатьом мешканцям Донбасу, спокій і безпеку яких забезпечують українські захисники.

Добродійність та взаємодопомога співгромадян здатні ще більше згуртувати українське суспільство, зміцнити соціально-культурну ідентичність багатонаціонального народу України.

Ми переконані, що налагодження широкого суспільного діалогу, співпраця між владою та громадськістю у прагненні до необхідних змін та дотриманні основоположних прав сприятимуть утвердженню миру, згуртуванню нації, виходу з економічної та політичної кризи, проведенню життєво необхідних реформ.

Перебуваючи у Краматорську, ми пам'ятаємо, що це українське місто, як і Слов'янськ з околицями, є територіями нашої Вітчизни, які були окуповані та стали визволені. Вони є передвісниками перемоги миру над війною, правди над неправдою і добра над злом.

*Просимо у Всемогутнього Бога
миру для всього Українського народу!*

Прийнято 2 листопада 2016 р. у Краматорську

ХАРТІЯ МУСУЛЬМАН УКРАЇНИ

B ім'я Аллага Милостивого, Милосердного!

Сьогодні мусульмани є невід'ємною частиною українського суспільства. В часи кризових випробувань як для країни загалом, так і для мусульман зокрема виникає питання про узгоджену ісламську позицію стосовно суспільних, політичних, економічних, культурних і власне релігійних процесів, що відбуваються в українській державі та за її межами. Тому восени 2016 року, в ході консультацій між різними ісламськими громадами було вирішено прийняти Хартію мусульман України, запропонувавши підписати її представникам мусульманських релігійних і громадських організацій України, а також всім, хто поділяє викладені в ній положення.

Основні принципи Хартії

Мусульмани України, незважаючи на їх приналежність до різних релігійних управлінь, центрів та громад, єдині в основах віри, встановлених Богом в останньому Священному Писанні та донесених до людей Його Посланником (мир йому і Боже благословення).

На цих принципах ґрунтуються розуміння ісламу як завершального одкровення Бога людству, яке визнає національні та культурні особливості: «*О люди! Воистину, Ми створили вас із чоловіка та жінки і зробити вас народами й племенами, щоб ви пізнавали один одного*»(Коран, 49:13).

Виходячи з цього мусульмани України визнають, що віра в єдиного Бога і визнання пророцької місії Посланника Божого Мухаммада (мир йому і Боже благословення) має об'єднувати мусульман на Істині в одну громаду, забезпечуючи єдність у різноманітті, а також вважають, що вони є рівноправною та повноцінною складовою частиною українського суспільства.

Розділ I. Розуміння ісламу мусульманами України

1. Розуміння ісламу мусульманами України ґрунтуються на Корані та Сунні, аргументації різних шкіл мусульманського права, а саме на принципах «загальної згоди» (іджми), «аналогії» (кийяса) та інших, повазі до спадщини мусульманських учених минулого, а також врахуванні українських реалій.

2. Стосовно питань, що викликають сьогодні дискусії в мусульманській уммі, мусульмани України дотримуються «золотої середини», керуючись словами Всевишнього **«Ось так Ми зробили вас громадою помірності, щоб ви були свідками людям, а Посланник був би свідком вам»** (Коран, 2:143) і уникаючи будь-яких крайностів.

3. У розумінні ісламу мусульмани України виходять із принципів високих цілей цієї релігії, заради якої Бог послав людству останнього Посланника і Пророка Мухаммада (мир йому і благословення Аллаха): **«Ми не посылали тебе окрім як милості до світів»** (Коран, 21:107), **«Я прийшов для того, щоб удосконалити благородні нраві»** (Аль-Бухарі. Адаб аль-муфрад).

4. Мусульмани України вважають, що оскільки Всевишній Аллах закликає людей до віри (*іман*) і до справи

(амаль), іслам не обмежується виконанням обрядових норм, а відіграє ключову роль у суспільному, політичному, економічному та культурному житті мусульманських громад умми.

5. Мусульмани України зазначають, що іслам захищає основопо-ложні права людини (збереження життя, збереження релігії, збереження честі, збереження розуму, збереження майна, збереження нашадків) незалежно від статі, раси, національності, громадянства, релігійної приналежності.

6. Мусульмани України визнають, що іслам поважає національне та культурне різноманіття народів, що його сповідують.

7. Мусульмани України вважають, що розуміння ісламу не може бути зведено до однієї теологічної або правової школи або ж до групи послідовників одного ісламського лідера, а також засуджують практику звинувачень у відступі від ісламу (такфір) всупереч прийнятим в ньому релігійно-правовим процедурам.

Розділ II. Іслам в історії України

1. Опираючись на встановлені науковою факти, мусульмани України вважають, що іслам на території України з'явився ще у середньовіччі.

2. Виходячи з того, що впродовж XIV–XVIII століть увесь південь сучасної України належав до мусульманського світу, мусульмани України стверджують, що в окремих регіонах іслам став невід'ємною частиною української історії та культури.

3. Враховуючи приклад Кримського ханства, мусульмани України вважають, що між представниками ісламу та інших віросповідань протягом тривалого часу існували мирні та взаємовигідні стосунки, а в духовно-інтелектуальній сфері – ще й інтенсивний культурний обмін, досвід якого має бути використаний і сьогодні.

5. Враховуючи позитивний внесок ісламу в історію України, обумовлений, зокрема, впливом Кримського ханства, Османської імперії та мусульманських громад Волині, мусульмани України ставлять своєю метою домогтися включення об'єктивних відомостей про нього до підручників з історії України.

Розділ III. Іслам і сучасне українське суспільство

1. Мусульмани України дотримуються українського законодавства і визнають усі права та обов'язки, які передбачає українське громадянство.

2. Мусульманам України як активним громадянам дозволено брати участь у політичному житті країни, оскільки громадянство передбачає політичну активність з погляду участі як у голосуванні, так і в політичних інститутах країни (інститутах влади).

3. Мусульмани України, визнають суверенітет України, її незалежність, а також рішуче підтримують її територіальну цілісність.

4. Мусульмани України виходять із рівності чоловіка і жінки перед Богом і законом, підкреслюючи, що права і обов'язки подружжя захищені ісламом, і підтримуючи участь жінки в суспільному житті.

5. Мусульмани України, незважаючи на належність до різних національностей, розглядають себе як повноцінних учасників суспільного життя України.

6. Мусульмани України розглядають шлюб лише як союз чоловіка і жінки; виходячи з принципу пріоритетності ісламської релігійності та збереження ідентичності, вони допускають міжрелігійні шлюби з урахуванням встановлених ісламом норм.

7. У питаннях біоетики, екології, економіки та інших сфер суспільного життя мусульмани України дотримуються колегіальних передових рішень ісламських вчених.

8. Мусульмани України повною мірою користуються своїм правом на свободу віросповідання, обираючи ту форму одягу для громадських місць, яку вважають відповідною вимогам мусульманського права.

9. Мусульмани України, зберігаючи вірність доктринальним принципам ісламу, завжди відкриті до діалогу з представниками інших віросповідань на тему актуальних проблем українського суспільства, та інших суспільств.

10. Мусульмани України визнають державні свята в Україні та бу-дуть домагатися надання мусульманським святам Ід аль-Фітр (Ураза-Байрам) та Ід аль-Адха (Курбан-Байрам) статусу державних свят.

11. Мусульмани України, користуючись своїм правом на свободу віросповідання, докладають усіх зусиль задля подолання негативних стереотипів стосовно ісламу в ЗМІ.

12. Мусульмани України, які входять до різних ісламських організацій, закликають до внутрішньоісламського діалогу на загальних принципах Корану і Сунни, засуджуючи використання таких негативних понять як «екстремізм», «вагабізм» чи «ісламізм» як деструктивних для іміджу мусульманських громад в українському суспільстві. Разом із тим, мусульмани одностайно засуджують будь-який тероризм, особливо під релігійними гаслами, як злочин, що суперечить принципам ісламу.

13. Мусульмани України активно сприяють збереженню і розвитку державної української мови, кримськотатарської мови, а також інших мов. А також декларують, що мовою проповіді є та, що зрозуміла для більшості присутніх у мечеті.

14. Мусульмани України підтримують і заохочують економічну та культурну співпрацю України з країнами мусульманського світу, а також із країнами Заходу, вважаючи, що європейська інтеграція України сприятиме захисту прав і свобод релігійних меншин в нашій державі.

15. Мусульмани України рішуче засуджують насильство і солідарні з одновір'ям, які піддаються репресіям і переслідуванням в будьякій країні світу.

м. Київ, 5 грудня 2016 року

ПОСИЛАННЯ

1. Chronica sacri monasterii Casinensis. – Paris: Ex officina Lvdovici Billaine, 1668.
2. Див: Якубович М. М. Релігія vs. політика: улеми та еміри в суспільних доктринах середньовічних ісламських апологетів // Українське релігієзнавство. – 2011. – № 59. – С. 44–54.
3. Аль-Кавакібі, ’Абд ар-Рахман. Таба’ї аль-Істібад. – Каїр: Калімат, 2011, С. 29.
4. Більказіз, Абд аль-Ілаг. Ад-Дауля фі ль-Фікр аль-Іслямі аль-Му’асір. – Бейрут: Марказ ад-Дірасат аль-Вахдату ль-’Арабія, 2004. – С. 130.
5. Маджму’ Расайл Хасан аль-Банна. – Іскандарія: Дар ад-Даува, 1990. – 312 с.
6. Кутб, Саїд. Аль-Аддаля аль-Іджтімайя фі ль-Іслям. – Бейрут: Дар аш-Шурук, 1993. – С. 78.
7. Kramer, Martin. Islam Assembled. The Advant of the Muslim Congresses. – New York: Columbia University Press, 1986. – P. 142–224.
8. Див.: Borecki, Paweł. Opinia prawa w sprawie statusu Muftiego Muzułmańskiego Związku Religijnego w Rzeczypospolitej Polskiej // Przegląd Religioznawczy. – 2012. – Nr 3 (245). – S. 195–199.
9. Тополяк, Сулайман. Аль-Ахкам ас-Сійасія лі ль-Акаллійят аль-Іслямійя. – Амман: Дар ан-Нафаїс, 1996.
10. Тополяк, Сулайман. Аль-Ахкам ас-Сійасія лі ль-Акаллійят аль-Іслямійя. – С. 120.
11. Там само.

12. Тополяк, Сулайман. Аль-Ахкам ас-Сійасія лі ль-Акалліят аль-Ісламія. – С. 121.
13. ’Абд аль-Кадір, Халід. Мін Фікг аль-Акалліят аль-Мусліма. – Доха: Візарату ль-Аукаф, 1998.
14. Тут і далі цитати з: Священний Коран з українським перекладом / Пер. М. М. Якубовича. – Анкара: Управління релігійними справами, 2016. – 604 с.
15. Аль-Альвані, Тага. Нізарат Таасасія фі ль-Фікг аль-Акалліят // Маджалля Ісламія аль-Ма’аріфа. – 1999. – №. 19.
16. Аз-Зухейли, Мухаммад. Мухадарат сакафія, фікгія, фікрія. – Трабулус: Дар аль-Іджаз, 2011. – С. 596.
17. Хан, Сіддік Хасан. Зухру ль-Му»ХТ»і мін Адаб аль-Муфті. – Бейрут: Дар ібн Хазм, 1421/2000. – С. 66.
18. Аль-Халаббі, Ібрагім. Іршад аль-Укуль. Süleymaniye Library MS Fazil Ahmed Pasa No. 703. FF. 77b-78a.
19. Ібн ’Атік. Фі байан ан-Наджа уа ль-Факак мін Мауала яль-Муртадін // Маджму’ ат-Tauхід. – Бейрут: Дар аль-Фікр, 1991. – С. 213.
20. Фатавва ’улама біляд аль-Харам / Упор. Х. аль-Джарісі. – Ар-Ріяд: Mu’асаса аль-Джарісі, 1999. – С. 930.
21. Там само. – С. 931.
22. Там само. – С. 934.
23. Сілсіля шарх ар-раса’іл лі ль-Імам аль-Муджаддід аш-Шейх Мухаммад бін ’Абд аль-Ваггаб. – Аль-Кагіра : Дар аль-Фуркан, 2003. – С. 119.
24. Галь йаджуз тасвіт аль-муслімін лі ль-куффар аль-ахафф шарр-ан? <http://www.islam-qa.com/ar/ref/3062>.

25. Шейх Ахмед ТАМИМ: «Наш обов'язок – щоб мусульмани зокрема та українське суспільство загалом жили у мирі та спокої», <http://ukurier.gov.ua/uk/articles/shejh-ahmed-tamim-nash-obovyazok-shob-musulmani-zo/>
26. Шейх Ахмед Тамим: «Мусульмане против кровопролития», http://www.2000.ua/v-nomere/forum/puls/shejkh-akhmed-tamim-musulmane-protivkrovoprolitija_arhiv_art.htm
27. Шейх Ахмед Тамим: Парламенту нужно принять новые законы для эффективного противостояния экстремизму и ксенофобии, http://umma.ua/ru/article/article/Sheyh_Ahmed_Tamim_Parlamentu_nuzhno_prinyat_novie_zakoni_dlya_effektivno_go_protivostoyaniya_ekstremizmu_i_ksenofobii/16259
28. Мусульманские структуры: Партия мусульман Украины (ПМУ), <http://krimea.info/kultura-kryma/musulmanskie-struktury-partiya-musulmanukrainy-pmu.html>
29. Партия мусульман Украины, http://iai.donetsk.ua/_u/iai/dtp/CONF/5/1_sec_html/s1a4.htm
30. В Крыму активизируется «донецька» Партия мусульман, <http://www.radiosvoboda.org/a/912559.html>
31. Шариатская политика в первоисточниках: принципы и примеры, <http://arifov.com.ua/2016/10/%D1%88%D0%B0%D1%80%D0%B8%D0%B0%D1%82%D1%81%D0%BA%D0%BB%D1%8F%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D0%B8%D1>

%82%D0%B8%D0%BA%D0%B0%D0%B2%D0%BF%
D0%B5%D1%80%D0%B2%D0%BE%D0%B8%D1%81
%D1%82%D0%BE%D1%87%D0%BD%D0%B8%D0%
BA/

32. Там само.
33. Муфтий ДУМУ «Умма» С. Исмагилов: «Мусульмане Украины, как и большинство граждан страны, жаждут позитивных перемен, но не связывают их со старыми политиками», <http://islam.in.ua/ru/tochka-zreniya/muftiydumu-umma-s-ismagilov-musulmane-ukrainy-kak-i-bolshinstvo-grazhdanstrany>
34. Див., наприклад, інтерпретацію арабо-ізраїльського конфлікту в: Абу р-Раштаг, Ата. Ат-Тайсір фі Усуль ат-Тафсір. – Бейрут: Даар аль-Умма, 1427/2006. – С. 273–275.
35. Підсумкове комюніке з приводу візиту делегації Всеукраїнської Ради Церков до Брюсселю (6–7 березня 2013 р.), http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1218%3A1&catid=50%3Azv &Itemid=78&lang=uk
36. Почему мусульмане Украины за Евромайдан?, <http://www.ansar.ru/analytics/pochemu-musulmane-ukrainy-za-evromajdan>
37. Кримські татари їдуть на Евромайдан з власної ініціативи..., <http://nahnews.org/5024-krimski-tatari-%D1%97dut-na-evromajdan-zvlasno%D1%97-iniciativi-2/>

38. Кримські татари підтримують Євромайдан, http://ua.espresso.tv/news/2013/11/26/krymski_tatars_pidtr_ymuyut_yevromaydan
39. Джемилев на Майдане призвал создавать очаги сопротивления, <http://investigator.org.ua/news/118491/>
40. Звернення з приводу подій 30 листопада в Києві, <http://umma.in.ua/?p=1054>
41. В Симферополе прошел митинг ко Дню прав человека, <http://qha.com.ua/ru/politika/v-simferopole-proshel-miting-ko-dnyu-prav-cheloveka/131899/>
42. Виктор Янукович обновил крымскотатарский Совет, сократив ее персональный состав с 33 до 19 человек, <http://ru.tsn.ua/ukrayina/yanukovichpochti-vdvoe-sokratil-sostav-sovet-predstaviteley-krymskotatarskogonaroda.html?authstate=6>
43. Кто выступает на сцене Евромайдана от мусульман Украины?, http://umma.ua/ru/news/world/Kto_vistupaet_na_stsene_Evromaydana_ot_musulman_Ukraini/24231
44. Экуменическая молитва на Евромайдане, <http://vaadua.org/content/ekumenicheskaya-molitva-na-evromaydane>
45. «Муж в Майдан не верил, а я смотрела смерти в глаза», <http://vesti-ukr.com/odessa/42189-muzh-v-majdan-ne-veril-a-ja-smotrela-smerti-v-glaza>
46. Muftiy призвал украинцев игнорировать информационную войну против Майдана: Нельзя вновь стать серой безвольной биомассой, http://censor.net.ua/news/265588/muftiyi_prizval_ukraints

- ev_ignorirovat_informatsionnyu_voyinu_protiv_mayidan_a_nelzya_vnov_stat_seroyi
47. Себат вернулся из Киева, <http://www.millifirka.org/content/31065934>
48. «Себат» снова призвал татар Крыма и «других граждан» поддержать президента Януковича и заявил о готовности защитить Украину и Республику Крым «от оппозиционных бандитов и их западных руководителей»,
<http://www.novoross.info/politiks/22401-sebat-snova-prizval-tatarkryma-i-drugih-grazhdan-podderzhat-prezidenta-yanukovicha-i-zayavil-ogotovnosti-zaschitit-ukrainu-i-respubliku-krym-ot-oppozicionnyh-banditovi-ih-zapadnyh-rukovoditeley.html>
49. Звернення ДУМУ «Умма» з приводу подій 18–20 лютого 2014 р., <http://umma.in.ua/?p=1150>
50. Погибших в противостояниях нужно хоронить на Майдане Независимости,
<http://uapress.info/ru/news/show/17086>
51. <https://hizb.org.ua/ru/directing/4778-qa/106617-ukraine.html>, Последние изменения в Украине
52. <https://hizb.org.ua/ru/component/content/article.html?id=106639:prodolzhenie-ukrainskogo-krizisa>, Продолжение украинского кризиса
53. <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2014/WP407?pt001f01=910&pf7201=14305>
54. Ма мавкіф «Іхван Міср» мін аль-азма аль-Украни? Аль-Джаваб
гуна,

<http://arabic.cnn.com/middleeast/2014/02/22/ukraine-egypt-brotherhood>

55. Українія: дімукратія аш-шарі аква,
<http://www.islamtoday.net/albasheer/%20art%20show13-195958.html>
56. Ас-саврату ль-Українія: ат-таджріба уа далялят,
<http://www.albayan.co.uk/MGZarticle2.aspx?ID=3559>
57. Ат-Турабі, Усама. Українія уа ан-Ніфк аль-Мазлюм,
<http://www.aljazeera.net/knowledgegate/authors/2014/3/26/%D8%A3%D8%B3%D8%A7%D9%85%D8%A9%D8%A7%D9%84%D8%AA%D8%B1%D8%A7%D8%A8%D9%8A>
58. Українія уа му'аммарату ль-єгудія,
<http://archive.almanar.com.lb/article.php?id=785607>
59. Заявление Национальной Организации Русских Мусульман в связи с революцией в Украине и посягательствами на ее независимость и территориальную целостность,
https://vk.com/pravoverie?w=wall-18665550_7060
60. Україна: время собирать камни, <http://damir-hazrat.livejournal.com/116068.html>
61. Украина в огне! Моё сердце полно болью, <http://damir-hazrat.livejournal.com/115679.html>
62. Муратова Э. С. Крымские мусульмане: взгляд изнутри (результаты социологического исследования). – Симферополь: ЧП «Элинью», 2009. – 52 с.
63. Исламская идентичность в Украине / А. В. Богомолов, С. И Данилов,. И. Н. Семиволос, Г. М. Яворская. – К.: ИД «Стилос», 2006. – 200 с.

64. Глава СМР муфтий шейх Равиль Гайнутдин и муфтий Крыма хаджи Эмирали Аблаев призвали единоверцев к сплоченности, <http://www.dumrf.ru/common/event/8164>
65. Муфтият посетил председатель ЦДУМ России Талгат Таджуддин, <http://qha.com.ua/ru/obschestvo/muftiyat-posetil-predsedatel-tsduum-rossii-talgattadjuddin/137011/>
66. Крымский «муфтий-доносчик», <http://ru.krymr.com/a/28063477.html>
67. Кто «подставляет» крымских мусульман? <http://qmdi.org/index.php/ru/glavnye-novosti/2895-kto-podstavlyaet-krymskikh-musulman>
68. Інтерв'ю з Рефатом А., грудень 2015. За бажанням окремих респондентів у тексті праці наводяться лише їхні імена.
69. Інтерв'ю з Сейраном С., грудень 2015.
70. Інтерв'ю з Енаном С., грудень 2015.
71. Четверо жителей Крыма осуждены российским военным судом, <http://www.golos-ameriki.ru/a/dg-crimean-tartars-sentence-experts/3497915.html>
72. The situation of national minorities in Crimea following its annexation by Russia, [http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2016/578003/EXPO_STU\(2016\)578003_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2016/578003/EXPO_STU(2016)578003_EN.pdf).
73. В Крыму арестован активист крымскотатарской организации «Себат», <http://graniru.org/Politics/Russia/m.237332.html>
74. За повідомленням Таміли Ташевої, координатора «Крим SOS».

75. Постраждалі за особливу віру. Кримські послідовники «Хізб ут-Тахрір»: «кухонні розмови», <http://ua.krymr.com/a/27910231.html>
76. Россия объявила войну всякому инакомыслию, – «Хизб ут-Тахрір», <https://hromadskeradio.org/ru/programs/kyiv-donbas/rossiyaobyavila-voynu-vsakomu-inakomysliyu-hizb-ut-tahrir>
77. Інтерв'ю із Фазилом Амзаєвим, жовтень 2016.
78. Інтерв'ю з Сервером Зейнідіновим, жовтень 2016.
79. Как живут крымские татары-переселенцы на Виннитчине, <http://qha.com.ua/ru/obschestvo/kak-jivut-krymskie-tataripereselentsi-navinnitchine/167210/>
80. Див.: <http://krymsos.com>
81. Мусульман Крыму виштовхують з материка? <http://ua.krymr.com/a/27150554.html>
82. Интервью с муфтием Крыма по визиту в Турцию, <http://qmdi.org/index.php/ru/glavnye-novosti/1660-intervyu-s-muftiem-kryma-po-vizituv-turtsiyu>
83. Рефат Чубаров: Публичное обращение к Муфтию мусульман Крыма, <http://ru.krymr.com/a/27216034.html>
84. «Сейчас крымскотатарский народ поймет, что все-таки надо создавать собственную армию», – Исламов, http://censor.net.ua/news/387036/seychas_krymskotatarskiy_narod_poyimet_chto_vsetaki_nado_sozdavat_sobstvennyu_armiyu_islyamov
85. Аваков: кримскотатарский батальон повинен увійти до складу ЗСУ або Нацгвардії, <http://krymsos.com/news/avakov-krymskotatarskii-batalionpovinen-uviti-do-skladu-zsu-abo-natsgvardiyi/>

86. Исламов: мы готовы умереть как шахиды, <https://www.youtube.com/watch?v=aDb4NTjT3Qg>
87. Джемилев: Муфтий Крыма – трусливая, дешевая кукла в руках оккупантов, http://antikor.com.ua/articles/81804-dhemilev_muftij_kryma_truslivaja_deshevaja_kukla_v_ru_kah_okkupantov
88. Очередная попытка расколоть крымскую умму завершилась провалом. Итоги Всеукраинской конференции мусульман Крыма // Мераба. – № 2. – 22–28 февраля 2016. – С. 6.
89. Аль-Ханафі, Абу Бакр. Бадаї ас-Санаї фі Тартіб аш-Шараї. – Бейрут: Дар аль-Кутуб аль-’Ільмійя, 2003. – Т. 7. – С. 97.
90. Аш-Шарбіні. Мугні аль-Му»ХТ»адж іля Ма’ріфа Ма’анан Алфаз аль-Мінгадж. – Бейрут: Дар аль-Ма’ріфа, 1997. – Т. 4. – С. 296.
91. Там само.
92. Український Мусульманський Центр розвінчув фетву підросійських муфтіїв, http://risu.org.ua/ua/index/monitoring/society_digest/6233_6/
93. Муфтий Татарстана: действия Исламова подрывают имидж ислама, <http://crimea.ria.ru/society/20160116/1102697702.html>
94. На материковой Украине будет создан Крымский муфтият, – Джемилев, <http://112.ua/politika/namaterikovoy-ukraine-budet-sozdan-krymskiymuftiyat-dzhemilev-283137.html>

95. Муфтият Крыма осудил идею создания структуры-клона в Киеве,
<http://rian.com.ua/politics/20160106/1003137066.html>
96. Ефір каналу АТР, 19:30 – 20:30, 19 листопада 2016 р.
97. Кто «подставляет» крымских мусульман,
<http://qmdi.org/index.php/ru/glavnye-novosti/2895-kto-podstavlyaet-krymskikh-musulman>
98. Сегодня во всем мире единственным Муфтием Крыма признан хаджи Эмирали Аблаев», – заместитель муфтия Крыма Эсадуллах Баиров,
<http://qmdi.org/index.php/ru/glavnye-novosti/2969-segodnya-vo-vsemire-edinstvennym-muftiem-kryma-priznan-khadzhi-emirali-ablaevzamestitel-muftiya-kryma-esadullakh-bairov>
99. Крымскотатарские предприниматели выступили против «киевского муфтия Крыма»,
<http://qmdi.org/index.php/ru/glavnye-novosti/2961krymskotatarskie-predpriimteli-vystupili-protiv-kievskogo-muftiyakryma>
100. Указ Президента України, Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 13 квітня 2014 року «Про невідкладні заходи щодо подолання терористичної загрози і збереження територіальної цілісності України»,
<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/405/2014>
101. Мусульмани й українська армія: запрошення до дискусій,
http://umma.ua/uk/article/article/Musulmani_y_ukra%D1

%97nska_arm%D1%96ya_zaproshenna_do_diskus%D1
%96%D1%97/16245

102. Міністр оборони зустрівся з військовослужбовцями – кримськими татарами, які захищають Україну у лавах Збройних Сил,
<http://www.mil.gov.ua/news/2016/05/18/ministr-oboroni-zustrivsyaz-vijskovosluzhboczyami-%E2%80%93-krimskimi-tatarami-yakizahishhayut-ukrainu-u-lavah-zbrojnih-sil--/>
103. Стояти на смерть! Україна понад усе!»,
<http://www.mil.gov.ua/news/2015/05/20/stoyati-na-smert!-ukraina-ponad-use!--/>
104. На Луганщині від мінометного пострілу загинув член «Громадянської позиції» Артем Нетруненко. Світла і вічна йому пам'ять...,
<http://grytsenko.com.ua/news/view-na-luhanshchyni-vid-minometnohopostrilu-zahynuv-chlen-hromadjans-koji-pozytsiji-artem-netrunenko.html>
105. Указ Президента України Про відзначення державними нагородами України,
<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/109/2015>
106. Алієв Йолчу (Руслан) Афі Огли («Аварець»),
<http://memorybook.org.ua/1/aliev.htm>
107. Приказ «Сумраку»: держать Саур-могилу любой ценой,
http://censor.net.ua/resonance/306631/prikaz_sumraku_derjat_saurmogilu_lyuboyi_tsenoyi_igor_gordiyichuk_istoriya_ukrainskogo_spetsnazapodviga_

108. Сотня «Крим» з-під Іловайська: Коридору не було, колону тупо розстрілювали,
<http://www.pravda.com.ua/news/2014/08/31/7036309/>
109. Генштаб ЗСУ наказав батальйону «Крим» здати зброю,
<http://islam.in.ua/ua/novini-u-krayini/genshtab-zsu-nakazav-batalyonu-krim-zdati-zbroyu>
110. Друзья Исы Мунаева рассказали, как чеченский генерал погиб в бою на Донбассе,
<http://obozrevatel.com/crime/28167-druzya-rasskazali-kakpogib-chechenskij-general-isa-munaev.htm>
111. Комбат Адам Осмаев: Путин отправлял на Донбасс побольше чеченцев, чтобы испортить отношения между нашими народами, <http://glavcom.ua/interviews/128911-kombat-adam-osmaev-putin-otpravljaj-na-donbasspobolshe-chechentsev-ctoby-isportit-otnoshenija-mezhdu-nashimi-narodami.html>
112. Амина Окуева: «В Украине патриархальный уклад сильнее, чем на Северном Кавказе»,
<http://nakipelo.ua/amina-okueva-v-ukraine-patriarhalnyjuklad-silnee-chem-na-severnom-kavkaze/>
113. Приказ командующего Чеченским батальоном имени Шейха Мансура, http://chechenews.com/wp-content/uploads/2016/11/15027511_1833753840181874_4476008317367887441_n.jpg
114. Мансур Садулаев: Пока мы не придем к единому Низаму требования восстановления независимости теряют смысл, <http://nohchicho.com/interview/mansur-interview/>

- 115.Arbiy ve Vetanperverlik Birliği «Devlet Giray Yedek Taqımı», <https://www.facebook.com/Arbiy-ve-Vetanperverlik-Birli%C4%9Fi-Devlet-Giray-Yedek-Taq%C4%B1m%C4%B1-1023665641045001/>
- 116.Интерв'ю з родиною Лебеденків, листопад 2016 р.
- 117.Інтервю з Миколою (Салімом) Силичем, листопад 2016 року.
- 118.Там само.
- 119.Інтерв'ю з Олександром Огородниковим («Вітер»), листопад 2016 р.
- 120.Воины добра. Оля Кроха, <http://life.pravda.com.ua/volunteers/2015/03/8/190313/121>
- 121.Інтерв'ю з Ольгою Башей, листопад 2016 р.
- 122.Інтерв'ю з Анатолієм (Абдуррахманом) Ханасом, листопад 2016 р.
- 123.На прохання респондента ім'я приховано.
- 124.Інтерв'ю з Миколою (Салімом) Силичем.
- 125.Інтерв'ю з Олександром Огородниковим («Вітер»).
- 126.Інтерв'ю з I.
- 127.Інтерв'ю з Миколою (Салімом) Силичем.
- 128.Інтерв'ю з муфтієм Саїдом Ісмагіловим, листопад 2016 р.
- 129.Контртеррористическая операция МГБ ДНР. 07.05.2016, «Панорама», <http://tk-union.tv/kontrterroristicheskaya-operacziya-mgb-dnr-07.05.2016-5122.html>
- 130.Республиканский список экстремистских материалов по состоянию на 09.11.2016, <http://www.minjust-dnr.ru/spisok-ekstremistskih-materialov-2/>

131. Срочные новости, https://vk.com/qarliaziz?w=wall-38704545_129
132. Пророссийских мусульман из Таврического муфтията «власти» Крыма лишили права на хадж, http://risu.org.ua/article_print.php?id=64450&name=krym_news&_lang=ru&
133. Інтерв'ю з Халідом (Олександром) Летиком, жовтень 2015.
134. Тагзіб Муқаддіма ібн Хальдун. – Аль-Кувайт: Мактаба Агль аль-Асар, 2010. – С. 141.
135. Муфтій Ахмед Тамім: мені не треба доводити, що я – патріот,
http://risu.org.ua/ua/index/expert_thought/interview/60716/
136. Муфтій заявил Парубию об угрозе превращения Украины в территорию ИГИЛ, <http://nk.org.ua/politika/muftiy-zayavil-parubiyu-ob-ugrozeprevrascheniya-ukrainyi-v-territoriyu-igil-79792>
137. Клеветой Ахмеда Тамима должны заняться СБУ и МВД, – Мужданбаев, <https://hromadskeradio.org/ru/programs/kyiv-donbas/klevetoy-ahmeda-tamimadolzhny-zanyatsya-sbu-i-mvd-muzhdabaev>
138. Тетяна Калиниченко. Релігійні організації запрошуєть стати миротворцями, <http://risu.org.ua/ua/index/exclusive/reportage/64979/139>
139. Інтерв'ю з Фазилом Амзаєвим, жовтень 2016 року.
140. Фі хідам аль-харб. Україні тасбаха баувабату льджігад. <http://raqeb.co/2015/02/%D9%81%D9%8A->

%D8%AE%D8%B6%D9%85%D8%A7%D9%84%D8%
 AD%D8%B1%D8%A8%D8%8C%D8%A3%D9%88%D9
 %83%D8%B1%D8%A7%D9%86% D9%8A%D8%A7-
 %D8%AA%D8%B5%D8%A8%D8%AD-
 %D8%A8%D9%88%D8%A7%D8%A8%D8%A9-
 %D9%84%D9%84%
 D8%AC%D9%87%D8%A7%D8%AF

141. Вагабійя Україні: аль-харб у с-сійга аль-гувійя аль-Карія <http://archive.almanar.com.lb/article.php?id=1023515>
142. Brumwell, P. Middleton. The army chaplain : the Royal Army Chaplains' Department, the duties of chaplains and morale. – London: Adam & Charles Black, 1943. – 255 p.
143. Military Chaplaincy in Contention: Chaplains, Churches, and the Morality of Conflict / Ed. By Andrew Todd. – London and New York: Routledge, 2016. – 182 p.
144. Концепція душпастирської опіки у збройних силах України, <http://www.mil.gov.ua/diyalnist/zvyazki-z-gromadskistyu/rada-u-spravah-dushpastirskoiopiki-priministerstvi-oboroni-ukraini/normativni-dokumenti-tametodichnirekomendaczii/2014/07/08/konczepcziya-dushpastirskoi-opiki-u-zbrojnihsilah-ukraini/>
145. Див.: Наказ Міноборони про службу військового духовенства (капеланську службу) у Збройних Силах України від 27.01.2015, <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z0161-15>
146. «Імами-капелани потрібні не тільки в мечетях, але й на передовій», – Тетяна Євлоєва,

- <http://velychlviv.com/imamy-kapelany-potribni-ne-tilkyv-mechetyah-ale-j-na-peredovij-tetyana-yevloyeva/>
- 147.Інтерв'ю з муфтієм Саїдом Ісмагіловим, листопад 2016 року.
- 148.Міністр оборони України генерал армії України Степан Полторак зустрівся з паном Ісмагіловим Саїдом – муфтієм мусульман України, <http://www.mil.gov.ua/news/2016/07/04/ministr-oboroni-ukraini-generalarmii-ukraini-stepan-poltorak-zustrivsya-z-panom-ismagilovim-saidom-%E2%80%93-muftiem-musulman-ukraini--/>
- 149.Інтерв'ю з муфтієм Саїдом Ісмагіловим.
- 150.Волонтерки «Мар'ям» вкотре відвідали пацієнтів військового шпиталю, <http://islam.in.ua/ua/suspilstvo/volonterky-maryam-vkotre-vidvidaly-paciyentivviyskovogo-shptytalu>
- 151.Калиниченко Т., Коханчук Р. Бути поруч. Основи військового капеланства для військових і волонтерів. – Київ: «Київське Богоявленське Ставропігійне Братство», 2016. – С. 39.
- 152.Украинские мусульмане посетили военный госпиталь с благотворительной акцией, <http://islam.ua/novosti/ukrainskie-musulmane-posetili-voennyj-gospital-s-blagotvoritelnoj-akciej/>
- 153.Всеукраїнська Рада Церков провела засідання в зоні АТО, http://risu.org.ua/ua/index/all_news/confessional/auccro/64988/

154.Хартія мусульман України,
<http://islam.in.ua/ua/suspilstvo/hartiya-musulmanukrayiny>

ВИБРАНА БІБЛІОГРАФІЯ

Brumwell, P. Middleton. The army chaplain: the Royal Army Chaplains'

Department, the duties of chaplains and morale. – London: Adam & Charles Black, 1943. – 255 p.

March A. Sources of Moral Obligation to non-Muslims in the "Jurisprudence of Muslim Minorities" (Fiqh al-aqalliyyāt) Discourse // Islamic Law and Society. – 2009. – 16 (1). – P. 34–94.

Military Chaplaincy in Contention: Chaplains, Churches, and the Morality of Conflict / Ed. By Andrew Todd. – London and New York: Routledge, 2016. – 182 p.

Vanoli Alessandro. La Sicilia Musulmana. – Bologna: Il Mulino, 2012. – 231 p.

Аль-Халаббі, Ібрагім. Іршад аль-Укуль. Süleymaniye Library MS Fazil Ahmed Pasa No. 703. FF. 77b-78a.

'Абд аль-Кадір, Халід. Мін Фікг аль-Акалліят аль-Мусліма. – Доха: Візарату ль-Аукаф, 1998. – 350 с.

Абу р-Раштаг, Ата. Ат-Тайсір фі Усуль ат-Тафсір. – Бейрут: Дар аль-Умма, 1427/2006. – 474 с.

Аз-Зухейли, Мухаммад. Мұхадарат сакафійя, фікгія, фіқрія. – Трабулус: Дар аль-Іджаз, 2011. – 669 с.

Аль-Альвані, Тага. Нізарат Таасасія фі ль-Фікг аль-Акалліят // Маджалия Ісламійя аль-Ма'аріфа. – 1999. – №. 19.

Аль-Кавакібі, 'Абд ар-Рахман. Таба'ї аль-Істібдад. – Каїр: Калімат, 2011. – 122 с.

Аш-Шарбіні. Мугні аль-Мухтадж іля Ма'ріфа Ма'анан Алфаз аль-Мінгадж. – Бейрут: Дар аль-Ма'ріфа, 1997. – Т. 1–4.

Більказіз, Абд аль-Ілаг. Ад-Дауля фі ль-Фікр аль-Іслямі аль-Му'асір. – Бейрут: Марказ ад-Дірасат аль-Вахдату ль-'Арабія, 2004. – 308 с.

Ібн 'Атік. Фі байан ан-Наджа уа ль-Факак мін Мауала я аль-Муртадін // Маджму' ат-Таухід. – Бейрут: Дар аль-Фікр, 1991. – С. 179–217.

Іслам та громадянське суспільство в часи випробувань : аналітична доповідь / За ред. О. Богомолова. – К.: Ін-т сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України ; Центр близькосхідних досліджень ; Українська миротворча школа, 2015. – 120 с.

Калиниченко Т., Коханчук Р. Бути поруч. Основи військового капеланства для військових і волонтерів. – Київ: «Київське Богоявленське Ставropігійне Братство», 2016. – 41 с.

Кутб Саїд. Аль-Аддаля аль-Іджтімаїя фі ль-Іслям. – Бейрут: Дар аш-Шурук, 1993. – 217 с.

Маджму' Расайл Хасан аль-Банна. – Іскандарія: Дар ад-Даува, 1990. – 509 с.

Майдан і Церква. Хроніка подій та експертна оцінка / За ред. Л. О. Филипович та О. В. Горкуші. – К.: Самміт-Книга, 2014. – 656 с.

Муратова Э. С. Крымские мусульмане: взгляд изнутри (результаты социологического исследования). – Симферополь: ЧП «Элинью», 2009. – 52 с.

Сілсіля шарх ар-раса'іл лі ль-Імам аль-Муджаддід аш-Шейх Мухаммад бін 'Абд аль-Ваггаб / Упоряд. Абд ас-Салям ас-Сулайман. – Аль-Кагіра: Дар аль-Фуркан, 2003. – 371 с.

Тополяк, Сулайман. Аль-Ахкам ас-Сійасія лі ль-Акалліят аль-Ісламійя. – Амман: Дар ан-Нафаїс, 1996. – 194 с.

Фатавва 'улама біляд аль-Харам / Упоряд. Х. аль-Джарісі. – Ар-Ріяд: Mu'acasa аль-Джарісі, 1999. – Т. 1–2.

Хан, Сіддік Хасан. Зухру ль-Мухті і мін Адаб аль-Муфті. – Бейрут: Дар ібн Хазм, 1421/2000. – 127 с.

Якубович М. М. Релігія vs. політика: улеми та еміри в суспільних доктринах середньовічних ісламських апологетів // Українське релігієзнавство. – 2011. – № 59. – С. 44–54.

Список скорочень

АМУ – Асоціація мусульман України

ВРЦіРО – Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій

ДУМК – Духовне управління мусульман Криму

«ДУМКіС» – «Духовне управління мусульман Республіки Крим і міста Севастопіль»

ДУМУ – Духовне управління мусульман України

ДУМУ «Умма» – Духовне управління мусульман України «Умма»

«ХТ» – «Хізб ат-Тахрір аль-Ісламі», «Ісламська партія звільнення»

ЗМІСТ

Передмова.....	7
Ісламська соціальна активність у демократичних країнах: підходи	10
Розбудова соціально-політичної активності українських мусульман (1991–2013)	35
Українські мусульмани в подіях Євромайдану	55
Мусульмани Криму в боротьбі за Батьківщину	75
ATO на сході: внесок українських мусульман (<i>у співавторстві з В.В.Щепанським</i>)	110
Мусульманське військове капеланство в Україні.....	148
Післямова.....	158
Додатки	163
Звернення ДУМУ «Умма» з приводу подій 30 листопада в Києві	163
Звернення ДУМУ «Умма» з приводу подій 18–20 лютого 2014 р.....	164
Звернення Меджлісу кримськотатарського народу «Про деескалацію ситуації на Кримському півострові»	166
Звернення Меджлісу кримськотатарського народу до Верховної Ради України, до всього Українського народу – громадян України всіх національностей.....	168

Звернення Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій щодо утвердження миру та поступу українського суспільства	172
Хартія мусульман України	176
Посилання.....	182
Вибрана бібліографія	200
Список скорочень	203

Підписано до друку 09.06.2017 р.

ТОВ "СІК ГРУП УКРАЇНА"